



Nieuwe wegen, vaste waarden

- Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA -

november 1995

Inhoud:

1. Strategisch beraad: waarom?	1
2. Nieuwe wegen, vaste waarden	1
3. Een 'waarden'volle samenleving	3
4. Een veilige samenleving	6
5. Participatie door iedereen	8
6. Een duurzame samenleving	11
7. Een solide overheid	12
8. De christen-democratie: beweging voor de toekomst	15

Den Haag, 8 november 1995

Aan de leden van het CDA,

Het is hoog tijd voor bezinning. De vragen waar politiek en samenleving voor staan, zijn ingrijpend van karakter veranderd. De schaal waarin problemen zich aandienen, is veel groter geworden. Alles in de politiek heeft wel een Europese en zelfs wereldwijde dimensie. Tegelijk zoeken mensen zekerheid en houvast in een veranderende leefomgeving. Politiek en samenleving staan voor een nieuwe opdracht. Maar niet alleen de politieke uitdagingen veranderen van karakter.

Het is hoog tijd voor bezinning in het CDA. In de nieuwe omgeving moet het CDA zijn positie bepalen. Niet door terug te kijken, maar door de blik vooruit te richten. Voor de nieuwe wegen die wij zoeken, zijn de vaste waarden van onze partij van grote betekenis. Zo moet het CDA zijn plaats zien te verwerven in de nieuwe tijden. De positie waarin onze partij zich momenteel bevindt, moet worden gezien als een kans. Niet om bij de pakken neer te zitten, maar om de toekomst tegemoet te gaan. De tijd vraagt om strategische keuzen. Het CDA moet een partij zijn van de toekomst.

Bezinning mag niet beperkt blijven tot enkelen. Vandaar ook dit rapport. Het bevat de visie van de Strategische Beraadsgroep binnen het CDA. Het is voor ons een eer u dit rapport te mogen aanbieden. Het is een verkenning, een aanzet voor strategisch beraad dat zich nu in den brede zal gaan afspelen. Strategische oriëntatie in een vitale beweging heeft alleen kans van slagen, als meningen, waarnemingen en keuzen van onderop tot stand komen. Het CDA is een partij van mondige mensen.

Het rapport is een uitnodiging. Het is aan u om in de komende maanden, in de aanloop naar de partijraad van 1 juni 1996, de strategische keuzen van de christen-democratie te bepalen. Wij hopen dat dit rapport daartoe bruikbaar is. Wij hebben het opgesteld in het vertrouwen dat de samenleving juist nu gebaat is bij de inzet van de christen-democratie en van de christen-democraten.

In dat vertrouwen wensen wij u een vruchtbaar, open en stimulerend debat toe. In onze traditie hebben wij altijd gekozen voor de inhoud. Die keuze moeten wij nu ook samen maken.

prof. mr. F.H.J.J. Andriessen
voorzitter Strategisch Beraad

Tijdtabel en procedure

8 november	Perspresentatie rapport
18 november	Partijraad in Nijmegen met o.a. parallelsessies over het rapport
tot 30 maart 1996	Discussie in de partij 'met de luiken open' op alle niveaus met leden, geïnteresseerden en maatschappelijke organisaties. Discussierondes in regionale conferenties, thema-bijeenkomsten, ronde tafelgesprekken binnen en buiten CDA-verband. Uitkomsten worden ingeleverd via de kamerkringsteunpunten bij het partijbureau.
uiterlijk 30 maart 1996	Reacties kamerkringen en gelieerde organisaties moeten binnen zijn bij het partijbureau op diskette in Word-Perfect 5.1.
15 april 1996	Vergadering Dagelijks bestuur en Partijbestuur
eind april	(voor de mei-vakantie) Verzending stukken aan partijraadsleden
	Overleg partijraadsleden met hun achterban
1 juni 1996	Partijraad, waarop definitieve besluitvorming plaatsvindt.

(foto omslag: Hollandse Hoogte/Goos van der Veen)

1. Strategisch beraad: waarom?

Vrede, vrijheid, welvaart voor iedereen. Nederland lijkt in de tweede helft van deze eeuw alles te hebben bereikt waar het in de eerste helft aan ontbrak. Mensen van vandaag hebben meer inkomen, meer scholing en meer kansen dan vorige generaties. De wereld ligt open en biedt tot dusver ongekende mogelijkheden. Toch heeft ieder zo zijn vragen bij de stand van zaken. Want de welvaart gaat ondertussen wel ten koste van het milieu. Die welvaart en sociale zekerheid hebben armoede en werkloosheid niet kunnen uitbannen. Ondanks die vrijheid blijven er mensen uitgesloten en aan de zijlijn staan. En die vrede wordt her en der ruw verstoord door nieuwe conflicten. De wereld verandert met fascinerende, soms beangstigende snelheid. Het beeld is vol tegenstrijdigheden. Ideologische tegenstellingen zijn naar de achtergrond geschoven, en grenzen vervagen. Maar veel mensen zijn op drift, milieuproblemen zijn nauwelijks beheersbaar en grenzen bieden geen bescherming meer tegen de internationale criminaliteit. Wereldomvattende markten bieden grote kansen; veel armere landen kunnen op eigen kracht hun economische achterstand inhalen. Maar investeringen en werk hier kunnen van de ene dag op de andere verdwijnen. Na jaren van zorg over onderontwikkeling elders, dreigt

Nederland nu zelf achter te blijven. Mensen hebben ongekende nieuwe mogelijkheden om persoonlijk invulling te geven aan hun leven. Maar zij lijken daarbij ongewild een gevoel voor richting te verliezen, waarvan zij zich niet bewust waren, zo gewoon leek het: een gevoel van 'zin' van het leven, zorg voor familie en omgeving, burgerzin, een besef van saamhorigheid en solidariteit in de samenleving, en een elementaire ethiek in de onderlinge relaties. De wereld komt praktisch binnenshuis, maar de buurman, vriend en collega zijn soms onbereikbaar. Het is de hoogste tijd voor bezinning. De veranderingen dragen kansen op een goede toekomst in zich. Om die te realiseren zijn tijdige keuzen en tijdige maatregelen nodig. De politiek laat nu de tijd door de vingers glijpen, vast als ze zit tussen de noodzaak van verandering, de wens tot behoud van het bestaande en een gebrek aan visie op wat er voor in de plaats kan komen. Met argumenten als: 'de markt eist', 'de samenleving is niet maakbaar' of 'het valt niet te voorkomen', wordt de onrust verdrongen en het verlies aan kwaliteit van de samenleving gelaten aanvaard. Politiek is nodig. Als er niet meer wezenlijk te kiezen valt, keren mensen zich af van de politiek. Daarmee gaat meer verlo-

ren dan politieke belangstelling alleen. Daarmee verliest de samenleving de mogelijkheid om noodzakelijke en belangrijke keuzen te maken voor de toekomst. Politiek gaat om keuzen over inrichting en kwaliteit van het samenleven van mensen. Dat vereist politieke profilering. De Strategische Beraadsgroep wil aan de noodzakelijke bezinning bijdragen. Waar staat het CDA voor? Hoe treedt het de uitdagingen van morgen tegemoet? De keuzen zijn steeds weer anders; tijden en vraagstukken veranderen. Maar het gaat steeds om mensen. Menselijk geluk, waardigheid, veiligheid, zorg voor elkaar. Dat zijn de constanten. Het wereldbeeld verandert, de wereldbeschouwing niet. Daar gaat dit rapport over. Het streeft niet naar volledigheid. Het is geen verkiezingsprogramma. Het is een principiële verkenning tot in de volgende eeuw. De bezinning op wat het CDA is en wat het CDA wil is in de eerste plaats een discussie van de leden van het CDA. Beoogd is daaraan een kader te bieden vanuit het Program van Uitgangspunten van het CDA. Het is tegelijk een appèl aan de Nederlandse burger om zich aan te sluiten bij een politieke overtuiging die vanuit vaste, diep verankerde waarden in de samenleving staat en aan de samenleving wil werken.

2. Nieuwe wegen, vaste waarden

Wereldwijde markten, moderne communicatie, individualisering: het dagelijks leven verandert steeds sterker. Grenzen gaan open, mensen reizen en via moderne communicatie verbreden zij hun horizon en bereik. Nieuwe technieken bieden soms onverwachte oplossingen voor milieu- en gezondheidsproblemen. Vrije handel tussen vrije ondernemingen leidt tot grensoverschrijdende concurrentie, tot internationale netwerken van grote en kleine bedrijven op zoek naar nieuwe markten. Overheid en bestuur gaan op in steeds grotere verbanden en herschikken hun taken. Behalve economie en bestuur profiteren ook andere activiteiten van nieuwe communicatiemogelijkheden: de wetenschap, de kunst, sociale en humanitaire organisaties. Het zijn ongekende vrijheden, die de grenzeloze wereld biedt. Ze leiden niet alleen tot schaalvergroting, maar ook tot schaalverkleining. Concurrentie dwingt tot innovatie en het inspelen op de wisselende wensen van klanten in steeds grotere markten. Dat vereist inventiviteit en aanpassingsvermogen die niet gedijen in grote anonieme verbanden. Bedrijven organiseren zich niet meer in omvangrijke hiërarchische eenheden, maar opereren in flexibele netwerken. Dezelfde ontwikkeling doet zich bij de overheid voor die steeds meer 'onderhandelend' met verschillende

groepen haar beleid vorm geeft. Meer ruimte is er ook voor ieder afzonderlijk; om het leven in te richten zoals hij of zij dat wil; om keuzes te maken uit leefstijlen, relatiepatronen en werkkringen.

Het is meer dan een stap in een voortgaande ontwikkeling. De veranderingen zijn een breuk. De samenleving wordt steeds dynamischer. Concurrentie en razendsnelle technologische vernieuwingen zullen dat proces blijven voortstuwten. Klassieke hiërarchische structuren passen slecht in die dynamiek; het leven wordt steeds meer van onderop bepaald en minder van bovenaf geregeld. Mensen worden mondiger. De wereld wordt steeds 'groter', maar daarin raken ontwikkelingen steeds nauwer met elkaar verweven: politiek, economisch maar ook in maatschappelijk opzicht, zoals ten aanzien van milieu en criminaliteit. Afzonderlijk verliezen landen daarop hun greep.

Markt, overheid en samenleving

De veranderingen in de samenleving zijn op zichzelf veelbelovend. Zij zijn de kroon op een eeuw van groei naar mondigheid, emancipatie en zelfontplooiing. Wie vrijheid opvat als toenemende keuzevrijheid voor wie economisch succesvoller opereert, en de overheid primair belast ziet met het scheppen van voorwaarden daarvoor,

kan dit alles alleen maar toejuichen. Dan gaat het alleen maar om de vraag: hoe richt ik de economie in om aansluiting te vinden bij die zo veelbelovende dynamiek? Politiek is dan niet méér dan een kwestie van terugtrekken van de overheid en van de collectieve lasten die de samenleving kan opbrengen. Het politieke debat over de toekomst draait dan alleen om de economie en de markt. Maar dat is niet genoeg.

Deze veranderingen zijn immers niet alleen veelbelovend, ze bevatten ook risico's die onder ogen moeten worden gezien. Immers, de welvaart van vandaag wordt deels verhaald op komende generaties; met hoge schulden en vervuiling van het milieu. Een vervuiling die met sprongen zal toenemen naarmate ook nieuwe industriële landen als China of India hun deel in de wereldgroei opeisen, hun snelwegen aanleggen en moderne fabriekspoorten openen. Mensen hebben de vrijheid om te gaan en te staan waar zij willen, maar velen voelen zich niet veilig op straat. De samenleving is kwetsbaar voor internationale criminaliteit. Niet minder kwetsbaar - zij het op geheel andere wijze - is de samenleving geworden voor aantasting van het milieu en voor gevolgen van migratiestromen. Het zijn problemen waarbij overheden steeds minder de bescherming kunnen bieden die mensen van hen verwachten.

De dynamische economie is mooi, maar mensen zien ook dat hun banen op de tocht komen te staan. Sociale waarden komen in het gedrang, als economie, concurrentie en markt alleen voorop staan. De dynamiek van wereldwijde markten en netwerken biedt volop kansen aan hen die meekunnen. Maar zonder bijsturing raakt wie minder succesvol is achterop of haakt zelfs af. Soms treft dat hele groepen, zoals ouderen, jongeren, minderheden, allochtonen, boeren of de 'onderkant van de arbeidsmarkt'.

Dynamiek en flexibilisering bieden veel goeds, maar het is geweldig moeilijk om de tijd te vinden, de rust en de ruimte, voor aandacht in menselijke relaties. Mensen worden wereldburger, maar velen staan in die wereld meer en meer alleen. De wereld is geen dorp: geen gemeenschap waarin de mens een naam heeft, zich thuis voelt en zo nodig op kan terugvallen en waarin mensen gezamenlijk iets tot stand kunnen brengen.

De verscheidenheid in leefstijlen, ideeën en overtuigingen neemt toe. Maar het geheel wordt onoverzichtelijker en dient zich minder aan in duidelijke blokken en organisaties. Dat bergt het risico in zich dat diezelfde verscheidenheid niet meer serieus wordt genomen, op die gebieden waar zij er werkelijk toe doet, zoals het onderwijs, de media, de zorg. De mogelijkheid om in het persoonlijk bestaan keuzen te maken, groeit. Tegelijk nemen de mogelijkheden voor de samenleving af om de geschetste ontwikkelingen zodanig te beïnvloeden, dat zij aan mensen ten goede komen.

De christen-democratische visie

Voor de christen-democratie is niet de eerste vraag: hoe moet de economie zijn ingericht? Maar: wat voor samenleving is gewenst en welke waarden dienen daarin bepalend te zijn? Mensen verschillen, met hun belangen en idealen, maar zij leven niet op zichzelf en voor zichzelf. Niet naast elkaar, maar met elkaar. Mensen voelen zich aangesproken door en verantwoordelijk voor de nood, vreugde en behoeften van anderen. Zeker, creativiteit en wedijver brengen dynamiek in de samenleving. Maar samenwerking en saamhorigheid zijn minstens zo belangrijk. De dijken, Nederland, de sociale rechtsstaat zijn niet slechts door markten en wedijver tot stand gekomen, maar vooral door samenwerking en gemeenschapszin. Door mensen die zich verantwoordelijk weten voor elkaar en rentmeester zijn over het goede dat doorgegeven moet worden aan komende generaties.

Wie in de samenleving slechts twee tegengestelde polen ziet - markt of overheid, individu of collectiviteit, vrijheid of gezag - loopt vast. Wie alles bij het bestaande wil laten, komt niet verder dan een achterhoedegevecht tegen veranderingen

die niet meer beheerst kunnen worden. Wie vooral markt en individu ziet, moet de verschraling daarvan bestrijden met een beroep op deugdzaamheid en burgerzin. Maar ondertussen wordt de burger overgelaten aan een concurrentiestrijd die op waarden geen 'prijs' stelt. Wie zijn heil overwegend van de overheid verwacht, verstikt pluriformiteit en dynamiek in gelijkheid en lasten. Dat resulteert op zijn best in schijnzekerheden in een omgeving die steeds beweeglijker is. Schijnzekerheden, omdat de sociale bescherming van de één dan al snel uitloopt op uitsluiting van de ander. Schijnzekerheden, omdat wéér niet valt te ontkomen aan het voortdurend beknibbelen op die sociale bescherming als het economisch tegenzit. Met als gevolg calculerend gedrag van burgers, afnemend vertrouwen in de overheid en uiteindelijk ook aantasting van solidariteit.

De overheid is meer dan een 'onderneming tot wederzijds voordeel'. Zij is een instituut dat de juiste publieke voorwaarden voor de markt en voor de welvaart moet scheppen. Zij is ook meer dan de wankele collectieve verzekeraar van allerlei risico's, die jaarlijks zó moet passen en meten met de gemeenschapsmiddelen dat de polisvoorwaarden (waarvoor zij aansprakelijk is) steeds weer herzien moeten worden. In die visie bepalen verdelingsvraagstukken de politieke agenda. De burger vertaalt dat al gauw in de vraag: wat kost het me en wat levert het op? Dan wordt eigenbelang de gemeenschappelijke noemer. Een staat die zijn legitimatie vooral zoekt in het leveren van voorzieningen, inspireert niet. De vraagstukken van morgen vragen echter juist om een geïnspireerde, gemeenschappelijke inzet van overheid, burgers en private instellingen. Economie, technologie, middelen en maatregelen kunnen problemen niet afdoende oplossen. Zonder een algemeen gedragen morele afkeuring is effectieve criminaliteitsbestrijding onmogelijk; zonder onderlinge aanvaarding van verschillen valt discriminatoire uitsluiting niet te voorkomen; zonder arbeidsethos zal het draagvlak voor de sociale zekerheid verdwijnen. Kortom, met een economisering van het publieke debat en met het wegrelativeren van publieke waarden en inspiraties is niemand gebaat. Er is behoefte aan een waardengeörienteerde politiek.

In de christen-democratie gaat het om het zoeken van nieuwe wegen, op basis van bestendige waarden. De christen-democratie wil voortbouwen op de waarden die besloten liggen in het optreden van Jezus Christus. Tweeduizend jaar geleden was Hij het die in onzekere tijden vol tegenstrijdigheden midden tussen de mensen stond, zich niet boven mensen verhief, maar juist een boodschap bracht van gerechtigheid, vrede en vergeving. Op knooppunten in de geschiedenis was het die boodschap die richting wees. Het zijn

diezelfde waarden, het is dezelfde Persoon die inspireren om ook in deze dynamische leefwereld te werken aan een samenleving die ten dienste staat van de mens. Of deze nu sterk of zwak, oud of jong, zwart of blank, allochtoon of autochtoon is. Het geloof is niet vanzelfsprekend meer. Dat scheidt tegelijkertijd de mogelijkheid van een meer onbevangen omgang door mensen van vandaag met de waarden waarop het CDA zich wil oriënteren: gerechtigheid in het publieke leven en solidariteit en rentmeesterschap in een verantwoordelijke samenleving. Die onbevangenheid biedt een vruchtbare bodem voor een christen-democratisch appél.

Centraal in de visie van de christen-democratie staat dat mensen hun vrijheid, verantwoordelijkheid en idealen alleen in samenwerking met anderen kunnen realiseren. Markt en overheid zijn nodig, maar de samenleving gaat daar niet in op. Integendeel, markt en overheid komen uit de samenleving voort. De markt zorgt ervoor dat het handelen van vrije en verantwoordelijke mensen op elkaar is afgestemd. De overheid is nodig om de samenleving bijeen te houden en conflicten te beslechten. De overheid is onmisbaar om gemeenschappelijk handelen te ordenen en daaraan zodanig richting te geven, dat publieke gerechtigheid en solidariteit het resultaat zijn. Maar de samenleving, dat zijn de mensen die in verscheidenheid, en met verschillende belangen, gezamenlijk vorm geven aan de waarden waarnaar zij leven: in gezinnen, verbanden, bedrijven en organisaties, en in het verkeer daartussen. Overheid en markt zijn beide dienstbaar aan de samenleving en de mensen daarin. Al is de gemeenschap niet mogelijk zonder een overheid die stimuleert en beschermt, zij is meer dan politiek alleen.

Bij alle verandering die nodig is, zijn mensen en hun samenleving zowel voorwaarde, ijkpunt als doel. Waar de menselijke maat ontbreekt, verliezen mensen houvast. Ook inventiviteit en aanpassingsvermogen kunnen niet gedijen in grote anonieme verbanden en in een klimaat van onzekerheid. Zij vragen juist om persoonlijke verantwoordelijkheid, een kader van zekerheid en een uitdagende omgeving. Mensen moeten zich 'thuis', veilig en niet-uitgesloten weten in de samenleving waar zij deel van uitmaken. Ieder mens telt. Daarom kiest de christen-democratie voor een samenleving waarin verantwoordelijkheid en gemeenschappelijke inzet de boventoon voeren. Zij kiest voor een sociale markteconomie, een duurzame samenleving en een overheid die gezaghebbend kan optreden op de terreinen waar bij uitstek zij te handelen heeft. Die samenleving is mogelijk, maar zij komt er niet vanzelf. De tijd dringt om nieuwe politieke richtingen en keuzes te verkennen, ontdaan van de waan van de dag.

De Strategische Beraadsgroep meent dat christen-democratische politiek zich op vier strategische doelen moet richten: een 'waarden'volle samenleving, een veilige

samenleving, een samenleving waarin iedereen participeert, een duurzame samenleving. Vijfde strategische aandachtspunt betreft de overheid als kader en 'sluitsteen'

van de samenleving. Op nieuwe wegen, met vaste waarden als richtsnoer.

3. Een 'waarden'volle samenleving

Mensen willen een stempel op hun leven kunnen zetten. Maatschappelijke veranderingen bieden hier een helpende hand. Markt en reclame tonen een fascinerende verscheidenheid aan waren en stijlen. Dankzij deeltijdsarbeid en flexibeler werktijden groeit de ruimte voor een persoonlijker tijdsbesteding. De dynamische omgeving daagt mensen uit hun talenten volop te benutten. Dankzij de toename van het aantal zenders valt er veel te kiezen op de televisie. De gentechologie is de puzzel van erfelijkheid stukje voor stukje aan het oplossen. Ook de vorderingen op dat gebied vergroten keuzemogelijkheden voor mensen.

Het zijn veelbelovende veranderingen, maar niet zonder risico's. Aan zichzelf overgelaten kan vrijheid omslaan in haar tegendeel. Zonder sturing slaat verrijking om in verarming, wanneer commerciële overwegingen alles op zo groot mogelijke doelgroepen afstemmen. Zonder onderlinge solidariteit heeft economische dynamiek sociale uitsluiting tot gevolg. Flexibilisering van werk zonder meer kan uitdraaien op tijdgebrek voor de omgang met vrienden, familie en gezin. Zonder sterke organisaties heeft toenemende pluriformiteit geen weerstand tegen een doelmatigheidsstreven dat aan verscheidenheid geen boodschap heeft. Onderzoek ontdekt genen die verantwoordelijk zijn voor ziekten en gebreken, voor eigenschappen ook die wellicht minder aanvaard worden in de samenleving. Hoe kunnen mensen met die kennis omgaan en verantwoorde keuzen maken? Keuzen, die voorrang blijven geven aan het leven, of het nu gehandicapt is, ziek of erg oud, of niet goed mee kan in een dynamische samenleving.

De samenleving is niet maakbaar. Toch 'maken' mensen haar dagelijks zelf op basis van gedeelde waarden en het besef dat men op elkaar is aangewezen. Dat is de basis voor democratie, voor solidariteit in grotere en kleinere verbanden, en voor persoonlijk en collectief welzijn. Het is het belangrijkste gemeenschappelijk 'kapitaal'; de betekenis blijkt doorgaans pas waar het verdwijnt. Dat 'kapitaal' ontstaat en groeit niet vanzelf. Het vergt een voortdurende inspanning; in het onderhouden van gemeenschappelijke waarden, in het omgaan met persoonlijke vrijheid en verantwoordelijkheid voor anderen, in het samenleven in verscheidenheid en solidariteit.

De samenleving is meer dan een zandbak; meer dan een verzameling individuen die

als los zand aan elkaar hangen en toevallig in hetzelfde gebied wonen. De samenleving is niet een samenwerkingsverband rond een overheid en een markt. Ze berust op een dieper gevoelde saamhorigheid en behoefte aan gemeenschap bij mensen. Voor sommigen vloeit dit voort uit het geloof als het gevolg van de schepping van de mens naar Gods beeld - met verantwoordelijkheid en 'liefde' voor de medemens. Anderen verklaren het wetenschappelijk als het gevolg van de 'sociale natuur' en 'kuddegeest' van mensen. Feit is dat de mensen eerst in samenleving met anderen, kleur en inhoud geven aan het bestaan. Het 'ik' kan zich niet verwerkelijken en komt niet tot zijn recht, zonder het 'wij', zonder verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen te dragen.

Eerste taak van de overheid is dan ook om de samenleving als gemeenschap van verantwoordelijke mensen te laten functioneren. Waarden en saamhorigheid komen uit de samenleving zelf voort. De overheid moet vooral ruimte bieden, ondersteunen en beschermen. Ruimte bieden aan pluriformiteit, juist ook als die zich niet meer aandient in zeer duidelijke blokken of zuilen, met een door strakke organisaties gegarandeerde publieke inbreng. Regels moet de overheid stellen als kwetsbare gerechtvaardigde belangen in de knel komen, als kinderen sluitpost dreigen te worden, als voor het gebrekkige leven geen plek is. Van neutraliteit kan daarbij geen sprake zijn.

Oog voor maatschappelijk weefsel

Een samenleving waarin mensen zich thuis voelen, begint bij de eigen omgeving: gezin, familie, wijk, bedrijf, vereniging. Dat zijn de verbanden waarin mensen met elkaar leven en zich over en weer inzetten. Nederland kent zo ongeveer de hoogste organisatiegraad ter wereld. Het is een bont gezelschap met een zeer divers geheel van initiatieven, ontstaan rond geloof, levensstijlen, belangen of simpelweg interesses. Het typeert de Nederlandse identiteit. Ieder kan zich 'thuis' voelen omdat ieder met anderen anders kan zijn. Dit 'weefsel' van de samenleving is in de loop van de tijd veranderd. Het laat zich niet meer overzichtelijk in 'zuilen' opknippen. Bindingen zijn losser geworden.

Toch zal het belang van dit maatschappelijk weefsel in de toekomst alleen maar toenemen. Mondige mensen willen betrokken zijn bij de inrichting van hun leefomgeving. Vrijwilligers weten vaak meer

mensen te bereiken dan ambtelijke diensten. Overdracht van waarden vindt primair plaats aan de voet van het maatschappelijk 'gebouw'. Organisaties voor internationale betrokkenheid, in de sfeer van mensenrechten, milieu en solidariteit; kerkgemeenschappen met internationale en lokale betekenis; maar ook belangenorganisaties en bedrijven; vaste of informele kaders waarin mensen voor elkaar instaan en opkomen, zich scholen, ontspannen en recreëren; tezamen houden zij de samenleving bij elkaar.

De overheid zal dit maatschappelijk weefsel moeten versterken en stimuleren. Daar is zij zelf bij gebaat, juist nu blijkt dat zij tegen de grenzen van haar mogelijkheden oploopt. Zij mag maatschappelijke en levensbeschouwelijke verscheidenheid niet ondergeschikt maken aan 'papierene' doelmatigheid. Grootschaligheid en 'rationele' planning drukken de menselijke maat en de persoonlijke inzet maar al te snel weg. Door de eigen verantwoordelijkheid van groeperingen en organisaties serieus te nemen, versterkt de overheid hun integreerend vermogen en ondersteunt zij verantwoordelijkheidsbesef. Democratie is niet alleen het tellen van koppen; het gaat ook om de kleur en de kracht van de inzet van mensen. Actieve en veelzijdige betrokkenheid van burgers in maatschappij en politiek is de ruggegraat van de democratie.

Op elkaar betrokken generaties
Gezin en familie zijn het kleinste maar ook meest duurzame verband waarin mensen zorg en verantwoordelijkheid voor elkaar en hun kinderen aanvaarden. Ook al veranderen gedragspatronen en omgangsvormen, generatie op generatie blijken zij de meest levenskrachtige vorm van samenleving. De betekenis van familie en gezin voor de opvoeding van komende generaties is groot. Wat solidariteit en rechtvaardigheid inhouden, kan allereerst in gezin en familie ervaren worden. Gezinsvorming is geen vrijblijvende aangelegenheid. Vrijheid is niet van hogere orde dan de verantwoordelijkheden die partners in het leven aanvaarden jegens elkaar en jegens eventuele kinderen. Breuken kunnen soms onvermijdelijk zijn, maar niemand mag verantwoordelijkheden afschudden als een oude jas en de achterblijvers of de samenleving met de brokken opzadelen.

Het beleid van de overheid zal consequent getoetst moeten worden op de gevolgen voor het gezin. Gezinsbeleid is niet een miskennis van mensen die op andere wijze leven, of van het feit dat anderen dan

ouders zich ook inzetten voor zorg en opvoeding. Het is de erkenning dat gezin en familie voor de meeste mensen de meest bevredigende basis van het bestaan vormen, die grote voordelen biedt aan de maatschappij en een brug slaat tussen generaties. Het past niet bij een vitaal gezinsleven dat de overheid partners daarin een vast patroon voorschrijft. Maar de overheid mag de ogen niet sluiten voor ontwikkelingen die een vitaal gezinsleven bedreigen, zoals de toenemende druk van overbelasting en instabiliteit waaronder gezinnen staan. Flexibilisering van arbeidstijden valt toe te juichen. Het kan ouders in staat kan stellen zorg en werk evenwichtig te verdelen, als zij dat willen. Maar het is ook wezenlijk dat zij tijd vinden voor elkaar en voor andere zaken dan produceren en consumeren alleen.

Sociale zekerheid raakt gezinnen direct. Het sociaal minimum mag niet zo laag gesteld worden, dat mensen in de praktijk gedwongen zijn bij wijze van spreken dag en nacht te werken, om het hoofd boven water te houden. Daarom wijzen wij een zogeheten ministelsel af. In een dergelijk stelsel zouden onvrijwillig werklozen vanaf de eerste dag van hun werkloosheid, waartegen zij zich individueel niet kunnen verzekeren, terugvallen op een minimale uitkering waarvan bijvoorbeeld de hypotheek niet eens te betalen zou zijn. In zo'n situatie kan het ouders met een baan nauwelijks kwalijk worden genomen dat zij beiden aan het begin van hun loopbaan alles opzij zetten om inkomen en carrière voor de toekomst veilig te stellen. Dat is immers ook de leeftijd waarop de meesten ook de zorg voor kinderen op zich nemen. Wij willen geen toekomst waarin kinderen bij thuiskomst uit school weinig meer onthaal hebben dan de koelkast en de televisie.

Veel is nodig voor een goed gezinsbeleid. Gezinsbeleid vraagt om een systeem van belastingen dat zorg van ouders voor hun kinderen mogelijk maakt en stimuleert, zonder overigens daarbij de ontplooiingsmogelijkheden van ouders zelf te beletten. Dat vergt de invoering van een splitsingsstelsel in de inkomstenbelasting, die het belastbaar inkomen van beide ouders optelt en in tweeën deelt. Gezinsbeleid vraagt om het handhaven van de zondag als collectieve wekelijkse vrije dag van mensen voor elkaar, voor ontmoeting, bezinning en ontspanning. Gezinsbeleid vraagt om het uitbreiden van zorgverlof, ten behoeve van kinderen, partner of ouders. Wij zien zorgverlof als onderdeel van de bovenwettelijke sociale voorzieningen. Het gaat om keuzemogelijkheden inzake arbeidsduurverkortung, zorgverloven, de hoogte en de duur van uitkeringen, pensioneringsleeftijd, e.d. Gezinsbeleid vraagt om verhoging van de kinderbijslag, zodat ouders zelf in staat zijn hun kinderopvang te organiseren. Gezinsbeleid vraagt, voor de ouder die tijdelijk stopt of mindert met werk om de kinderen zelf op te voeden,

om goede herintredingsmogelijkheden en tijdelijke voortzetting van de pensioenopbouw. De ouder die met de zorg voor de opvoeding van jonge kinderen is belast moet vrijgesteld worden van het vervullen van de verplichting tot werken, die verbonden is aan het verkrijgen van een sociale zekerheidsuitkering.

Maatschappelijke solidariteit

Zich 'thuis' voelen in de eigen omgeving is één, maar het biedt weinig houvast als men in die omgeving geïsoleerd raakt binnen de samenleving. Solidariteit is meer dan herverdeling van inkomens; het gaat vooral om de manier waarop in de samenleving wordt omgegaan met tegenstellingen. Tegenstellingen van sociale of etnische aard, leeftijdsverschillen, fundamentele verschillen in waarden. De kwaliteit van de samenleving is afhankelijk van de vraag of zij deze weet te overbruggen.

Dat betreft in de eerste plaats de omgang met de vergrijzing. Hulpbehoefte en passiviteit zijn al lang niet meer van toepassing op de meeste ouderen. Zij wensen, zoals ieder ander, deel te nemen aan de samenleving in al haar facetten. De samenleving heeft hun kwaliteiten en inzet ook hard nodig; op de arbeidsmarkt, in het vrijwilligerswerk, op bestuurlijk en politiek niveau. Toch worden ouderen op de arbeidsmarkt gediscrimineerd. Niet openlijk, maar in de vorm van dwang tot hoge productiviteit, druk van steeds weer veranderende functies en een systeem van salaris- en pensioenopbouw dat het onmogelijk maakt om het de laatste werkzame jaren wat kalmer aan te doen. Arbeidsongeschiktheid en het massaal gebruik van vervroegde uittreding zijn er de gevolgen van. Meer eigen keuzevrijheid in de inrichting van het arbeidszaam leven is nodig en mogelijk, met wellicht voor velen een minder dan volledige inzet op oudere leeftijd net zo goed als ten tijde van zorg voor kinderen. De AOW als basispensioen dient onverkort in stand te blijven. Steeds meer mensen zullen daarnaast over een aanvullend pensioen beschikken. De overheid zal echter een speciale zorg houden voor hen, die uitsluitend op de AOW zijn aangewezen en voorzieningen in de sfeer van het ouderenbeleid vooral op hen moeten richten.

Solidariteit houdt niet op bij autochtone Nederlanders. In toenemende mate dreigen bepaalde groepen vreemdelingen of Nederlanders van buitenlandse herkomst binnen de samenleving economisch en maatschappelijk geïsoleerd te raken, terwijl tegelijkertijd ook groepen Nederlanders zich geïsoleerd gaan voelen. Integratie moet de eerste prioriteit zijn. Emancipatie moet leiden tot inburgering in Nederland. Inburgering van allochtonen die kiezen voor Nederland vraagt van hen dat zij zich de waarden die aan de rechtsorde ten grondslag liggen en de Nederlandse taal eigen maken. Solidariteit is tweezijdig. Als vreemdelingen hier aanspraak hebben op

bestaanszekerheid, dan mag van hen ook verwacht worden dat zij de vaardigheden verwerven om zelf in hun bestaan te voorzien. Programma's zijn nodig om allochtonen op te nemen in de reguliere arbeidsmarkt. Dat vraagt om meer laaggeschoolde banen in de dienstverlening, scholing in sociale en technische vaardigheden en de motiverende werking van succesvolle voorbeelden van integratie. Het verlagen van drempels voor kleinschalig ondernemen is ook voor allochtonen van groot belang.

Het bouwen van bruggen tussen autochtonen en allochtonen begint aan twee kanten. Het vraagt respect voor culturele eigenheid over en weer, ontplooiingsmogelijkheden voor allochtonen en hun organisaties, en gelijke behandeling van en respect voor godsdiensten. Het vraagt ook open oog voor culturele problemen. Vooral opgroeiende kinderen van allochtone ouders ervaren de breuk tussen sterk verschillende leefwerelden en culturen. Ook om die culturele kloof tussen generaties te overbruggen is het van belang dat ouders inburgeren. Bij opleidingen van leerkrachten, sociaal-cultureel werkers en anderen is hier aandacht voor nodig. Daarbij moet de deskundigheid die in de eigen kring van allochtonen is opgebouwd optimaal worden benut.

Solidariteit met vreemdelingen die tot Nederland zijn toegelaten, dwingt tegelijk tot een restrictief toelatingsbeleid. Nederland kan en mag zich niet afsluiten voor vluchtelingen. Dat houdt echter geen afwachten in, wie naar Nederland wenst te komen. De huidige verdeeldheid tussen de Europese landen leidt wel tot zo'n afwachtende en passieve houding. Het probleem van migratie wordt zo alleen maar groter en onbeheersbaarder. Een offensieveler beleid is nodig; met betrekking tot de brandhaarden en oorzaken van migratie, met betrekking tot het toelatingsbeleid en de opvang in de regio en met betrekking tot landen die de eigen onderdanen niet wensen terug te nemen. Nationaal beleid op dit terrein kan uiteindelijk alleen maar tot voortgaande beperking leiden; door onderlinge afstemming van toelatings- en immigratie-eisen door de lidstaten van de Europese Unie ontstaan kansen voor een beheerst en human beleid.

Nergens staat de samenleving op dit moment sterker onder druk dan in steden. De tegenwoordige trek naar de stad komt van over de grens. Ondertussen zijn veel 'gegoede' stedelingen weggetrokken. Ook bedrijven verplaatsen, gesteund door technologische ontwikkelingen, hun vestigingen buiten de stad. Op die manier staan de steden voor de groeiende lasten van sociale en maatschappelijke voorzieningen, terwijl zij financieel draagvlak en plaatselijke werkgelegenheid verliezen. Om steden in staat te stellen hier zelf oplossingen voor te vinden, is een bestuurlijke structuur nodig die op de bijzondere vragen toegesneden is. Steden moeten de nodige bevoegdheden

hebben om een aantrekkelijk vestigingsklimaat te scheppen. Nationale regelingen moeten steden beleidsmatig en financieel ruimte geven om tot sociale vernieuwing te komen.

Waarborgen voor overdracht van waarden

De communicatie met en ontwikkeling van waarden is een vrijheidsrecht van mensen: het aanbieden van informatie, het geven van onderwijs, het verlenen van zorg, keuzevrijheid van ontvangers van diensten. De kwaliteit van de vrijheid hangt af van georganiseerde initiatieven van mensen zelf. Die mag niet worden ondergraven door een beleid dat gericht is op zogenaamde doelmatigheid maar geen boodschap heeft aan verscheidenheid.

Wij zijn daarom voorstander van scholen met een duidelijke grondslag en voldoende autonomie om aan die grondslag invulling te geven. De bestedingsvrijheid van scholen inzake personele en materiële uitgaven, waaronder die voor gebouwen, moet worden vergroot. Van scholen mag worden verwacht dat zij zich tegenover ouders via jaarverslagen verantwoorden over het onderwijsbeleid en de onderwijsresultaten. Onderwijs is altijd geïntereerd op waarden. In een samenleving en rechtsgemeenschap, die het in toenemende mate moet hebben van de morele vaardigheden van haar burgers, is het van essentieel belang dat te onderkennen.

Scholen moeten goed zijn toegerust om leerlingen met hun uiteenlopende capaciteiten zo goed mogelijk ontwikkelingsmogelijkheden te bieden. Daarvoor is een breed onderwijsaanbod nodig. Deze overweging heeft in het recente verleden geleid tot vergroting van scholen. Om toch geen massascholen te laten ontstaan, heeft bestuurlijke schaalvergroting onze voorkeur boven het samenvoegen van scholen. Dit maakt het mogelijk om de voordelen van grotere bestuurlijke eenheden te benutten, zonder dat dat gepaard gaat met het opheffen van onderwijsvoorzieningen in de buurt en zonder voorbij te gaan aan de voorkeur van mensen. Deze route verdient consequentere voortzetting. Met het oog op kind en ouder verdient de kleine (basis)school meer bescherming dan tot nu toe het geval is. Binnen grotere bestuurlijke eenheden en grotere institutionele verbanden is de opdeling in herkenbare lesplaatsen naar de maat van het kind nodig. Dit vereist dat de onderwijsvoorziening regionaal gespreide lokaties en/of nevenvestigingen met een eigen karakter kan hebben.

Door de schaalvergroting nemen, voor ouders die zich niet kunnen vinden in het aanwezige onderwijsaanbod, de mogelijkheden af om een alternatieve school tot stand te brengen. Het wordt moeilijker na te gaan in hoeverre bestaande scholen nog beantwoorden aan het verlangde onderwijs. Dat wordt nog versterkt door de - on-

gewenste - vorming van samenwerkingscholen, dat wil zeggen combinaties van openbaar en bijzonder onderwijs. Bij de beoordeling van nieuwe initiatieven moet alleen uitgegaan worden van het aantal leerlingen dat daarmee gemoeid is. Op basis van redelijke stichtingsnormen krijgen initiatiefnemers recht op bekostiging van de beoogde onderwijsvoorziening. De inpassing van deze nieuwe voorziening zal vervolgens in het bestaande geheel moeten plaatsvinden. Dat kan op verschillende manieren: door de start van een zelfstandige school, door omzetting of aanpassing van een bestaande school, of door binnen een bestaande school een eigenstandige eenheid in te passen, bijvoorbeeld in de vorm van een nevenvestiging.

Burgerinitiatieven in de media moeten in staat worden gesteld verscheidenheid en echte keuzemogelijkheden voor mensen gezamenlijk te realiseren. Dat moet worden gewaarborgd, bij voorkeur via omroeporganisaties met leden. In omroepverenigingen hebben burgers in de media de mogelijkheid door meningsuiting en meningsvorming uitdrukking te geven aan hun eigen identiteit. Meerjarige concessies bieden de zekerheid die daarvoor nodig is. Wij hebben geen behoefte aan een publiek betaalde omroep, waarvoor mensen zonder onderscheid belasting betalen, maar die een uniforme kijk op de wereld aan de ether prijsgeeft. Een staatsomroep of één centrale bestuurlijke instantie die de omroepzaken regelt ondergraft de verscheidenheid in het aanbieden van informatie. Omroeporganisaties moeten als selecteerders en aanbieders van zinvolle informatie volop kunnen participeren op de markt van nieuwe informatietechnieken. Technieken waardoor burgers zelf - actief - kunnen selecteren welk aanbod aan informatie en amusement ze ontvangen. Meer in het algemeen moet de overheid, indien nodig, de ontwikkeling en verspreiding van dergelijke technieken ondersteunen; ook daarbij moet het stimuleren van pluriformiteit richtsnoer zijn. Nu het mediabeleid internationaler wordt, zal ook de Europese Unie moeten optreden tegen monopolies en zal zij garanties moeten bieden voor de bescherming van een pluriform aanbod, waarin culturele identiteit tot uitdrukking kan komen.

Mensen komen tot samenwerking op basis van waarden. Zij zoeken een verhaal dat hun ervaringen zin geeft. Kerken en oude en nieuwe levensbeschouwelijke organisaties - lokaal, nationaal, Europees - bieden zo'n verhaal. Hun positie verdient bescherming tegen overcommercialisering of tegen bewuste discriminatie, willen zij niet stilaan weggedrukt worden uit het openbare leven. Zij verdienen geen mindere erkenning dan andere maatschappelijke organisaties. Zij zijn immers in tal van gevallen de echte bondgenoten bij de bescherming van een samenleving naar menselijke maat.

De menselijke maat telt bij uitstek in verzorgingshuizen, in verpleeghuizen, in de ziekenzorg. Daar krijgen mensen meer dan normaal te maken met vragen naar zingeving en waarden. Instellingen op ideële basis zijn het best toegerust om bewoners en patiënten een vertrouwde omgeving te bieden. Dat is nodig in het licht van de grote dilemma's die zich in de zorg zijn gaan voordoen.

Ooit is de christen-democratie in verweer gekomen tegen de dominantie van de markt ten opzichte van het economisch weerloze. Ook nu zijn er weer sectoren die achter dreigen te blijven in de 'afmijning' van individuele vraag en aanbod. Onderwijs, zorg, de kwaliteit van de overheid, gemeenschapsgoederen in het algemeen moeten in aan maatschappelijke waardering. Wij pleiten voor mensen die zich inzetten in deze kaders: onderwijsgevenden, zorgverstrekken, dienaren, zoals ze ooit genoemd werden, van de overheid. Zij hebben evenzeer recht op een volwaardige maatschappelijke waardering als zij die in de marktsector werkzaam zijn.

Voorrang voor het leven

Solidariteit veronderstelt gemeenschappelijke normen en waarden met betrekking tot fundamentele vragen van mens en samenleving. Maar ook de modernisering van de invulling daarvan. De nieuwe technologie biedt de samenleving nieuwe mogelijkheden, maar stelt haar ook voor de ongekende opgave om op verantwoorde wijze te leren omgaan met geheel nieuwe technieken, mogelijkheden en kennis. Nergens is dat sterker het geval dan op het terrein van de nieuwe medische technologie.

De medische technologie is grensverleggend. Genetische manipulatie van planten en dieren vindt al plaats. Binnen het scala van medisch-technische mogelijkheden lijkt nu ook de mens voorwerp te worden van nieuwe toepassingen. Niet alles mag wat kan, vinden wij. Er is een humane medische techniek nodig, die in het teken staat van de voorrang van het leven voor de dood. Dat betekent dat in de behandeling de beëindiging van menselijk leven niet mag worden gezien als een 'oplossing'. De beëindiging van menselijk leven is altijd een nederlaag, waar de mogelijkheden van hulp ten leven (nog) ontbreken. Een humane medische ethiek omvat daarnaast de plicht de schepping heel door te geven. Een humane medische ethiek verplicht tot uiterste behoedzaamheid met onomkeerbare manipulaties van het menselijk erfelijk materiaal en het achterwege laten van experimenten waarbij het vrijkomen van genetisch veranderde organismen onbeheersbare gevolgen voor het leefmilieu heeft.

Bepaalde genetische manipulaties moeten onder alle omstandigheden worden voorkomen, zoals het dupliceren van mensen

en het perfectioneren van de genetische aanleg of selecteren van mensen op esthetische of sociale gronden. Waar dat niet het geval is, zullen maatstaven moeten worden aangelegd die beantwoorden aan de eisen van voorrang voor het leven en harmonie met de natuurlijke omgeving. Dit betekent dat bij de beoordeling van medisch-technische ingrepen, met een open oog voor de dilemma's, preventie en reparatie zoveel mogelijk de voorkeur krijgen boven selectie en afstoting. En dat in situaties van nood beslissingen worden genomen die zoveel mogelijk harmoniëren met het leven.

Voorrang voor het leven betekent dat wij ook voor de prille stadia van het mens-

lijk leven een vrije beschikkingsmacht - bijvoorbeeld om de erfelijke aanleg aan te passen aan een gewenste perfectionering - afwijzen. Maar het voorkomen van een fatale noodsituatie, bijvoorbeeld als gevolg van een ernstige, erfelijk bepaalde ziekte, kan beter in een vroeg stadium worden onderkend, dan op het moment waarop zich reeds menselijk leven heeft geïndividualiseerd. Selectie van zaad- en eicellen om ernstige afwijkingen te voorkomen kan eerder worden aanvaard dan de noodgreep van abortus. Selectieve abortus dreigt uit te lopen op eugenetische screening. Steeds zal de bereidheid het leven te aanvaarden zoals het komt voorop moeten staan. Ingrijpen in de voortplanting is alleen toegestaan om erger te voorkomen.

Wij bepleiten dan ook voor de medische en genetische techniek een algemeen verbindend wettelijk toetsingskader, waarin de afwijzing van het doden en van het veranderen van de erfelijke aanleg van mensen het uitgangspunten zijn. Voor elk experiment op ongeboren menselijk leven, elke verandering in het genetisch materiaal en elke uit nood geboren ingreep in het menselijk leven zal een beoordeling moeten plaatsvinden die recht doet aan de waarde van het leven en de ernst van de dreigende gevaren. De patiënt die het eigen leven als zinloos ervaart, zal op de eerste plaats moeten kunnen rekenen op levenshulp. Dat vraagt van ziekenhuizen en verpleeginrichtingen dat zij behalve op professionele ook op medemenselijke kwaliteit gericht zijn.

4. Een veilige samenleving

Mensen willen recht en veiligheid in de omgeving die hun eigen is. Zij willen hun leven inrichten in vertrouwen op een overheid die zelf aan het recht onderworpen is en het recht ook handhaaft. Zonder die elementaire zekerheid verschaamt de samenleving, keert zij zich naar binnen en gaan mensen hun omgeving en de overheid met wantrouwen tegemoet treden.

De rechtshandhaving wordt voor nieuwe vragen gesteld. Het wegvallen van grenzen, nieuwe technieken en communicatiemogelijkheden, een toenemende verscheidenheid van normen: ze bieden ongekende mogelijkheden. Maar overtredingen hebben steeds vaker grensoverschrijdende dimensies. Criminelen opereren eveneens op de vrije wereldmarkt. Daartegenover staat een overheid die soms aan een overmaat van regels en procedures gebonden is. Samenwerking tussen nationale overheden bij de rechtshandhaving en de bestrijding van criminaliteit komt moeizaam van de grond. Recht en bevoegdheden houden aan de landsgrenzen op. Nieuwe technieken verrijken het leven en verruimen de vrijheid. Collectief verliest de samenleving echter het vermogen om die vrijheid te beschermen wanneer de handhaving van recht niet gemoderniseerd wordt. Wanneer justitie en politie bewijsrechtelijk als het ware beperkt zijn tot zintuigelijke waarneming en geschrift. Wanneer de internationale grenzen opengaan voor vrijwel iedereen, behalve voor politie en justitie. De toepassing van nieuwe methoden bij het bestrijden van de criminaliteit zal terughoudend en controleerbaar moeten zijn. Maar die terughoudendheid moet de keerzijde zijn van de blijvende ambitie het recht doelmatig te verdedigen tegen inbreuken daarop. Die ambitie is niet goed verenigbaar met gedoogbeleid op tal van terreinen. De mogelijkheid de vrijheid als gemeenschap te beschermen gaat niet minder verloren, wanneer individueel belang en voordeel eenzijdig motoren van maatschappelijke dynamiek worden, terwijl de

rechtsorde vraagt om gemeenschapszin, zelfbeheersing en als het erop aankomt onbaatzuchtigheid.

De veranderingen in de samenleving vragen een nieuw antwoord op aloude vragen van vrijheid en gezag. Onveiligheid, criminaliteit en het beroep op de rechter nemen al jaren toe. De middelen en mogelijkheden van politie en justitie zijn daarbij op tal van punten achtergebleven. In de opvatting van sommigen zijn vrijheid en overheid met elkaar tegenstrijdig. Meer bevoegdheden en middelen bij de rechtshandhaving en bestrijding van de criminaliteit vormen in die visie een beperking van de vrijheid van mensen. De gevolgen van die opvatting zijn merkbaar: de politie moet veel vergrijpen laten liggen, de opsporing richt zich voornamelijk nog op zware misdrijven, het cellentekort wordt niet opgelost. Bevoegdheden worden niet tijdig aangepast aan nieuwe ontwikkelingen, waardoor - naar blijkt - politie en justitie zelf gaan experimenteren.

Voor ons is vrijheid wat anders dan terugtrek en afwezigheid van de overheid. Vrijheid begint bij veiligheid en rechtszekerheid. De handhaving daarvan vergt de actieve aanwezigheid van de overheid. Vrijheid is niet alleen de ruimte om naar eigen inzicht te handelen. Zij is ook de bescherming door de overheid van die ruimte en van de samenleving waarbinnen de vrijheid betekenis krijgt. Bevoegdheden, beperkingen en procedures moeten een afweziging zijn van die beide aspecten. Om als samenleving in vrijheid te kunnen leven, zijn duidelijke regels en de handhaving daarvan een eerste voorwaarde. Daarbij moet de overheid de verleiding weerstaan om onoirbare praktijken - zoals de verkoop, het telen of doorvoeren van drugs, de prostitutie van illegalen - omwille van de lieve vrede te gedogen. Dat is een schijnvrede, al was het maar omdat dit tot botsingen met gedupeerden leidt en met burgers die daar in hun omgeving de lasten

van moeten dragen. Toegeven aan maatschappelijk ongewenste verschijnselen omdat de bestrijding daarvan moeilijk is, is geen vrijheidswinst maar verlies.

Een veilige omgeving

Veiligheid begint in de dagelijkse omgeving. Een wijk, een buurt, een werkplek en de weg erheen, die geen respect uitstraalt voor mensen, doet bij mensen het respect voor anderen verliezen. Zij moeten zich thuis kunnen voelen in hun leefomgeving. Dat vraagt om goede architectuur en vormgeving, om aantrekkelijk bouwen en kunstzinnigheid. Maar veiligheid is meer dan inrichting alleen. Een leefbare samenleving staat of valt met gemeenschappelijke inzet. Samen werken is het hart van samen leven. Woningcorporaties, wijk- en winkeliersverenigingen, sportorganisaties en kerkgemeenschappen dragen meer bij aan onderlinge betrokkenheid dan abstracte overheidsregels en maatregelen die vaak alleen papier blijven. Lokale overheden doen er goed aan in hun beleid meer aan te sluiten bij kringen waarin burgers zelf tot oplossingen komen.

Veiligheid is een inrichting van de openbare ruimte, die uitnodigt tot ontmoeting. Dat is in essentie de waarde van de straat, het plein, het publieke domein. Stations, fietspaden en parkeergarages waar je geen mens tegenkomt jagen schrik aan. Ziekenhuizen en gebouwen voor grote publieksmanifestaties moeten niet worden verbanen naar de rand van de stad. Dat leidt tot steden zonder stedelijkheid. Het plein is niet de uitgestorven binnenruimte van het winkelcentrum, maar de plaats waar de bezoekers van kerk, theater, café en de middenstand elkaar tegenkomen. Overheidsbeleid moet uit zijn op de ontmoeting tussen en kennisneming van verschillende identiteiten en bezigheden. Dat brengt leven in de brouwerij. Winkelend publiek, klokgelui, marktkooplui, de uitoefening van het ambacht, demonstraties en feestelijke manifestaties horen bij een leefbare samenleving.

Veiligheid is buurtpreventie, samenwerking tussen politie en bevolking, anti-vandalisatieprojecten en voorlichting om wijk en buurt veilig te maken. Veiligheid betekent ook een betere toerusting voor politie en justitie wat betreft personeel, technische uitrusting en opsporingsbevoegdheden. Maar veiligheid is uiteindelijk niet mogelijk zonder het versterken van gemeenschappen, van onderlinge inzet en samenwerking en van voldoende werkgelegenheid.

Een cultuur van aanvaarden, niet van gedogen

Samenleven vraagt om eenduidigheid van regels en een doordacht beleid. Pas binnen door het recht getrokken grenzen is er ruimte voor vrijheid die mensen de mogelijkheid geeft eigen verantwoordelijkheid en de invulling daarvan door anderen te aanvaarden. Het samenleven van mensen in de naam godsdienst, cultuur en overtuigingen veelvormige maatschappij vereist meer dan alleen elkaar niet lastigvallen. Daar is maatschappelijke samenhang en wederzijdse aanvaarding voor nodig. Afwezigheid van die houding leidt gemakkelijk van kwaad tot erger. Een afwijkende levensstijl kan dan heftige tegenreacties oproepen. Het verwijt van fundamentalisme is dan al snel gevonden om zowel moslims als traditionele christelijke gemeenschappen buiten de zogenaamde orde van de 'verlichte' Nederlandse samenleving te plaatsen. De vrijheid, gericht op verantwoordelijkheid, moet worden verdedigd tegen zowel racistische, als tegen (anti-)religieuze en op andere manieren discriminerende onverdraagzaamheid. Aanvaarden is echter meer dan verdraagzaamheid.

Aanvaarden is wezenlijk verschillend van gedogen. Terwijl de aanvaarding van andere levensbeschouwingen lijkt af te nemen, neemt het gedogen van gedrag dat verboden is op tal van terreinen toe. Gedogen is voor de samenleving een dubbelzinnig signaal. Het wekt verkeerde verwachtingen bij de gedoogden en ondergraaft tegelijk het vertrouwen bij de burgers die verwachten dat een uitgevaardigd verbod ook wordt gehandhaafd. Voor beide kanten loopt dat op desillusies uit. Soms moet aanvaard worden dat onrechtmatige activiteiten niet van de ene op de andere dag kunnen worden beëindigd, wil de rechtshandhaving geen strijd tegen windmolens worden. Maar die praktische wijsheid slaat niet op een 'gedoogbeleid' dat bepaalde praktijken formeel (de big bussiness van koffieshops) of door niet op te treden (exploitatie van illegale prostituees uit Oost-Europa en de Derde Wereld) regel tegen de regel in laat worden.

Vernieuwing van beleid, ook ten aanzien van de drugshandel, is nodig. Het gedogen van eigen teelt, die het weer doorverkopen uitlokt, is een stap in de verkeerde richting. Een eerlijk en begrijpelijk overheidsbeleid zal moeten berusten op een keuze tussen acceptatie en bestrijding. Bestrijding van

drugs moet naast het aanbod zeker ook de vraag betreffen, het gebruik ontmoedigen en verslaving bestrijden. Verslaafden mogen niet aan hun lot worden overgelaten. Wie op 'Perron 0' aankomt, weet dat er voor hem geen trein meer vertrekt. Een samenleving die denkt geld te besparen door de drugshandel de wind uit de zeilen te nemen en drugs legaliseert, schrijft verslaafden af. Indien vrijheid ook inhoudt dat mensen zich 'vrij in slavernij' mogen begeven - al is het de slavernij van een verslaving die mensen lichamelijk en sociaal te gronde richt - en indien vrijheid inhoudt dat dit geëxploiteerd mag worden, kunnen mensen niet duurzaam in vrijheid samenleven. Ook vrijheid is normatief: zij berust en is gericht op de vervulling van menselijke waardigheid. Vrijheid is niet: mensen aan hun lot overlaten als zij verslaafd in ellende 'willen' omkomen en dit commercieel laten exploiteren. Vrijheid is drastische verbetering van de mogelijkheden voor behandeling en uitbreiding van de instrumenten om verslaafden daartoe te brengen.

Vernieuwing van beleid is nodig op het punt van het gedogen van illegaal in Nederland verblijvende vreemdelingen. Hun dubbelzinnige positie - verboden maar geaccepteerd - ondergraaft het gezag van het recht. Zij leidt ook tot oneerlijke economische mededinging, zowel op de arbeidsmarkt als tussen bedrijven, en zet de noodzakelijke gastvrijheid en verdraagzaamheid ten opzichte van andere vreemdelingen onder druk. Mensen die illegaal in Nederland verblijven moeten worden teruggestuurd naar het land van herkomst. Dat geldt des te meer voor criminele illegalen. In de Europese Unie zullen afspraken gemaakt moeten worden over effectieve maatregelen tegen landen die hun onderdanen niet terug willen nemen.

Evenwicht in bescherming en handhaving

Bestrijding van criminaliteit zal steeds een ongelijke strijd zijn. De staat dient aan het recht gebonden te zijn, terwijl degenen die bestreden moeten worden zich daar nu juist aan onttrekken. Maar dat betekent niet dat de overheid de middelen, bevoegdheden en mogelijkheden moeten worden onthouden om het recht te handhaven. Veiligheid en vrijheid vragen om een overheid die aan het recht is onderworpen, maar die tegelijk het recht kan handhaven. Scheefgroei tussen de mogelijkheden van individuen enerzijds en die van de overheid anderzijds moet worden voorkomen. Om gelijke tred te kunnen houden met technische en andere mogelijkheden is regelmatige modernisering geboden van de methoden en mogelijkheden die de overheid ten dienste staan.

Terwijl de samenleving moderniseert, kan het niet zo zijn dat de overheid met ouderwetse methoden moet blijven werken.

Misbruik moet voorkomen worden door adequaat en effectief, preventief toezicht op de uitoefening van bevoegdheden, op een wijze dat vormfouten niet in de weg staan aan een doeltreffende bestrijding van zware normfouten. Eerlijke procedures zijn de ruggegraat van een rechtsstaat. Maar wanneer procedures een eigen leven gaan leiden, is er reden voor herbezinning.

Rechtshandhaving omvat echter meer dan alleen bevoegdheden. Het gezag van het recht wordt ondergraven door gedogen, heenzenden en wanneer, bij gebrek aan voldoende middelen, de vraag of iemand wordt vervolgd een kwestie van beleid wordt. Een samenleving die nalaat om tijdig te investeren in de maatschappelijke infrastructuur van de rechtsorde, verliest uiteindelijk de grondslag voor zelfrespect en samenhang. Daar is meer voor nodig, dan extra middelen alleen. Op tal van punten zal het evenwicht hersteld moeten worden tussen de individuele functie van recht als rechtsbescherming en het collectieve belang bij een effectieve rechtsordening en -handhaving. Zo zal de zwaarte van procedures meer afgestemd moeten zijn op het soort zaken dat aan de orde is. Kleine overtredingen en halszaken moeten bijvoorbeeld niet alleen op verschillende wijzen worden bestraft, maar ook op verschillende wijzen berecht. Wat ons betreft moet het binnen enkele jaren afgelopen zijn met het heenzenden van verdachten en criminelen wegens gebrek aan cellen. Als er onvoldoende cellen beschikbaar zijn, zullen meerdere personen op één cel geplaatst moeten worden. Ongemak en gebrek aan privacy voor betrokkenen wegen niet op tegen het maatschappelijk belang bij veiligheid in buurten en wijken.

Het evenwicht in het recht is ook in het geding als 'omstanders' in de knel komen op het grensvlak van de legale en de illegale wereld. Waar illegaal of uit criminaliteit verkregen kapitaal vrij kan concurreren met legaal verkregen inkomen. Waar kleine ondernemers op moeten 'boksen' tegen kapitaalkrachtige criminelen en met bedreiging gechanteerd worden. Waar anderen niet tijdig uit een onveilig geworden woonomgeving hebben kunnen wegtrekken en angst hen weerhoudt om aangifte te doen wanneer zij slachtoffer zijn geworden. Ook dat vereist maatregelen en middelen. Alleen dan kan het gezag van de overheid haar grondslag behouden en kan de continuïteit van het maatschappelijk en economische leven verzekerd blijven. Het wegvallen van grenzen en de toegenomen mogelijkheden van internationaal verkeer en communicatie betekenen dat traditionele concepten van een soeverein nationaal recht en exclusieve nationale politieke bevoegdheden, steeds minder overeenkomen met de werkelijkheid. De enigen die in Europa nog voor de grenzen moeten halthouden, zijn politie en justitie. Regels kunnen daardoor niet behoorlijk meer worden gehandhaafd; de misdaad

maakt daar gebruik van. In een internationale wereld moeten wij erkennen dat alleen in overleg en overeenstemming met anderen de regels kunnen worden vastgesteld en dat de handhaving daarvan geïntegreerd moet worden.

Een samenleving is niet mogelijk zonder overheid; dat geldt niet minder voor de

zich geleidelijk organiserende Europese samenleving. De bevoegdheid tot een effectieve bestrijding van grensoverschrijdende criminaliteit zal in de Europese Unie georganiseerd moeten worden. Dat maakt een Europese politiedienst en een Europees strafrecht voor bepaalde delicten nodig. Geen harmonisatie van nationaal strafrecht, dat leidt tot een uniformiteit die de diversi-

teit doodt. Grensoverschrijdende fraude moet bijvoorbeeld niet bestreden worden door het recht in alle lidstaten gelijk te maken, maar door daar binnen de Unie aparte verbodsbepalingen voor vast te stellen. Een Europese politiedienst en een Europees strafrecht zijn alleen mogelijk wanneer de controle van het Europese Hof en het Europese Parlement verzekerd is.

5. Participatie door iedereen

Mensen willen meedoen in de samenleving. Niets is erger dan geen verantwoordelijkheid voor het eigen bestaan te kunnen dragen. Tegelijk blijven velen veelal gedwongen aan de kant. Dat is het drama van deze tijd. Economische groei, technische ontwikkelingen en internationale markten leveren meer en betere produkten, ongekende mogelijkheden en nieuwe oplossingen voor oude problemen, zoals gezondheid en milieu op. Maar de gevolgen reiken veel verder en zijn niet alleen positief. Om de bestaande werkloosheid en inactiviteit op te lossen, zijn er met de traditionele oplossingen nog decennia nodig, zo het al kan lukken. Het dwingt bovendien tot een herhaald bezuinigen op de sociale zekerheid om de kosten te beheersen. Maar voor wie aan de slag kan, is er onvoldoende werk. Zo ontstaan ook nieuwe maatschappelijke problemen: een 'onderkant' van de arbeidsmarkt, fraude, zwart werken en criminaliteit. Als mensen blijvend buitenspel raken, als hun uitzicht op een zelfstandig bestaan wordt afgekocht met een uitkering, valt de samenleving uiteen.

Dankzij technische ontwikkelingen zijn vijf miljard mensen in de wereld als het ware naast de deur komen wonen: als afzetmarkt, maar ook als arbeidsmarkt. Kapitaal, arbeid en bedrijven worden bijkans met een druk op de knop van het ene naar het andere land verplaatst. Steeds meer produkten maken deel uit van een internationale concurrentiestrijd die dwingt tot voortdurende verbetering, vernieuwing en efficiëntie. Economische dynamiek, maatschappelijke mobiliteit en internationale concurrentiekracht zijn de nieuwe trefwoorden. De omwenteling van vandaag is van eenzelfde maatschappelijke omvang en betekenis als eertijds de Industriële Revolutie. Hoofdpdracht is te verzekeren dat ook in die nieuwe verhoudingen alle mensen participeren. Maatschappelijke structuren en instituties zullen daarop moeten worden toegesneden.

Ook in Nederland zullen internationale markten de economie opstuwten in een voortdurend proces van verandering en vernieuwing. Nederland kan zich daaraan niet onttrekken; Nederland moet zich daaraan niet onttrekken. Het is een internationale samenleving in wording. De Nederlandse samenleving verandert echter in dat proces. Marktwerking en concurrentie-

kracht zullen het economisch leven sterker bepalen. Schaalvergroting en schaalverkleining gaan daarbij samen. Een toekomstgerichte strategie moet op beide trends inspelen. Het is niet of markt, of zekerheid; het is beide. Maar in dat proces van voortdurende verandering en vernieuwing betekenen meedoen in de samenleving, verantwoordelijkheid dragen, gebruik kunnen maken van nieuwe mogelijkheden en kansen, meer dan ooit dat mensen via inschakeling in het arbeidsproces daarbij betrokken zijn. Wie uitvalt, dreigt achter te raken en uiteindelijk terzijde geschoven te worden. Daarom is de grootste opgave voor de komende jaren meer werk te scheppen. Participatie in een dynamische omgeving roept ook om sociale zekerheid. Maar een fundamenteel andere dan de huidige, die al beschermend mensen aan de zijlijn plaatst. Nodig is een sociale zekerheid, die mensen activeert; die mensen aanzet om aan het werk te gaan.

Concurrentiekracht en marktwerking in een 'Rijnlandse' omgeving

Meedoen in een internationale economische samenleving betekent dat de concurrentiekracht van de Nederlandse economie voortdurend op peil moet worden gehouden en versterkt. Internationaal concurrerende ondernemingen zijn de trekpaarden van de Nederlandse economie, van werkgelegenheid en welvaart. De lokale, vaak meer kleinschalige en dienstverlenende bedrijvigheid staat minder onder druk van internationale concurrentie. Deze biedt wel veel mensen werk. Dat zouden er nog veel meer moeten zijn. Want hoe meer mensen hier een baan vinden, hoe geringer het beroep op uitkeringen. Hoe lager ook de druk van collectieve lasten op de internationaal concurrerende bedrijven. Zo hangen beide nauw met elkaar samen.

Dat vereist marktwerking. Internationale ontwikkelingen leiden tot toenemende vrijheid en concurrentie. Maar ook veranderingen in de eigen samenleving vergroten de betekenis van marktwerking. De overheid kan niet meer leunen op gedetailleerde regels, sturing en controle. Zij is veel meer aangewezen op de ordening van krachtsverhoudingen en beïnvloeding van voorwaarden die de uitkomst van het maatschappelijk proces bepalen. Dat sluit aan bij de onderstroom in de samenleving: mensen willen zelf verantwoordelijk zijn,

zelf experimenteren, zelf ondernemen. Marktwerking is geen doel op zichzelf, maar middel om een doel te bereiken, ook voor de overheid. De overheid grijpt in waar fundamentele waarden in het geding zijn en markten worden overheerst door gevestigde belangen ten koste van hen die buitengesloten zijn: werkenden versus werklozen, monopolisten versus nieuwe starters.

Dat vereist ook zekerheid. Een concurrerende economie met volop marktwerking heeft een goede sociale zekerheid nodig. Zo'n economie vraagt immers om inventiviteit, het aanvaarden van risico's en aanpassingsvermogen. Deze gedijen niet in een klimaat waar onzekerheid overheerst. In onze benadering van sociale zekerheid gaat het om solidariteit in een verantwoordelijke samenleving en een overheid die borg staat dat mensen niet verkommeren. Betrokkenheid van mensen wordt gestimuleerd in een kader dat zekerheid en uitdaging biedt. Zekerheid hoort basis te zijn voor het ontwikkelen van talenten, voor persoonlijke verantwoordelijkheid en het nemen van economische risico's. Zo is zekerheid een springplank, geen hangmat of zelfs handboei. Sociaal en economisch beleid staan in die visie niet haaks op elkaar, maar vullen elkaar aan en versterken elkaar. Maar dat vergt een vorm die past bij de eisen van deze tijd.

In een concurrerende economie die zekerheid biedt, wordt werk veel gevarieerder dan de traditionele volledig betaalde baan in dienstverband. Verschillen nemen toe in arbeidsduur, arbeidstijden en rechtspositie. Werk omvat hoog- en laagproductieve arbeid, betaalde arbeid en maatschappelijke activiteiten. Individuele omstandigheden en wensen worden belangrijker. Collectieve regelingen worden meer stimulerend en voorwaardenscheppend dan voorschrijvend. Arbeidsorganisaties kunnen flexibeler inspelen op de wensen van hun afnemers. Werknemers krijgen meer ruimte om hun specifieke voorkuren voor de verhouding tussen betaalde arbeid en zorgarbeid tot gelding te brengen. Ook 'self-employment', werken als zelfstandige, krijgt zo steeds meer kansen. Het arbeidsrecht moet daartoe een minder strak keurslijf vormen en persoonlijke verantwoordelijkheid en ondernemingszin aanmoedigen. Deze ontwikkeling biedt uitzicht op grotere kansen

op participatie, toegespit op individuele wensen en mogelijkheden.

In een concurrerende economie zijn maatschappelijke organisaties van essentiële betekenis voor een goede en verantwoorde sociaal-economische ontwikkeling van de samenleving. Het Rijnlandse model van overleg, solidariteit en participatie, krijgt andere taken maar blijft nodig. Oneigenlijke verstrengeling van overheid en maatschappelijk middenveld moet worden tegengegaan. Taken van sociale partners veranderen, ook in de richting van de eigen achterban. Arbeidsverhoudingen raken meer gedecentraliseerd. Hun functies zullen veel meer faciliterend en kader-scheppend worden ten behoeve van maatschappelijke benaderingen op ondernemings- en bedrijfstakniveau. Het Rijnlandse model behoeft aanpassing, maar zeker niet de slopershamer.

Concurrentievermogen

Voor alles moet de economie voortdurend nieuw werk scheppen, met nieuwe ondernemingen en nieuwe banen. Een concurrerende economie en gezonde ondernemingslust zijn eerste voorwaarden. Meer dan de helft van de nationale produktie wordt over de grens afgezet. Ondanks de harde gulden en het hoge kostenniveau blijft de Nederlandse economie dooreen genomen concurrerend. Dat moet zo blijven. Dat vergt aanpassing, vaak afschaffing van regels die binnen een overwegend nationale economie zekerheid verschaffen, maar die binnen een wereldwijde markt niet meer stimulerend maar blokkerend werken op ons concurrentievermogen.

Het wegnemen van beperkingen is één element; het scheppen van de voorwaarden voor ontwikkeling een niet minder belangrijke tweede. Een moderne infrastructuur, een goed fiscaal klimaat en een toekomstgericht milieubeleid zijn onmisbaar. Dat vergt een meer investerende overheid. De basis van concurrentievermogen verschuift echter steeds meer naar de toepassing van kennis. De ontwikkeling en verspreiding, maar ook het leren toepassen van geavanceerde kennis en technologie worden daarom cruciaal. Technologische vernieuwing vraagt om investeringen - van overheid en bedrijfsleven -, om een offensieve mentaliteit, om het benutten van nieuwe kansen en mogelijkheden. Kennis vraagt tevens om goed en goed toegankelijk onderwijs, niet alleen voor jongeren, maar ook voor hen die al langer aan het arbeidsproces deelnemen. Daarbij liggen strengere selectie op vaardigheid en een betere afstemming met de behoeften op de arbeidsmarkt voor de hand. Terwille van hoogwaardige kwaliteit moeten instellingen van hoger onderwijs autonoom kunnen functioneren, met inbegrip van arbeidsvoorwaarden. Een dergelijke benadering van het onderwijs, waar ook vormen van leerrechten goed bij zouden passen, sluit aan bij de onderstroom in de samenleving:

het ontwikkelen van talenten, maatwerk en eigen verantwoordelijkheid, ondersteund vanuit de gemeenschap.

Een wending in het sociaal-economisch bestel

Een op participatie gerichte concurrerende economie vergt echter meer. Nodig is niet minder dan een wending in het sociaal-economisch bestel. Het stelsel van sociale zekerheid berust nu nog op de zekerheid die nodig is in een nationale economie, waarin bescherming van de gevestigde positie, van arbeid, inkomen en loopbaan, maatschappelijke zekerheid verschaft. In een steeds dynamischer en opener economie wordt zo'n stelsel echter een barrière die mensen verhindert mee te doen. Om nu voor een uitkering in aanmerking te komen, mogen mensen niet meedoen. Dat leidt tot uitsluiting. De kosten van die uitsluiting drukken op het arbeidsinkomen, maken arbeid nog weer duurder en doen nog meer werk verdwijnen. Meer in het algemeen legt het huidige belastingstelsel de lasten op arbeid. Vrijwel nergens in de wereld is de druk van belastingen en premies op arbeid zo hoog als in Nederland; van hoog tot laag, gemiddeld en marginaal. Arbeid wordt daardoor in veel gevallen gewoon uit de markt geprijsd. Participatie wordt steeds moeilijker. Niet de netto-beloning alswel de belasting- en premiedruk is oorzaak van de hoge arbeidskosten.

Deze schaarbeweging van lasten op arbeid en uitsluiting van arbeid vraagt om een fundamentele doorbraak, niet om het bestrijden van symptomen of plannen die het sociale minimum dreigen aan te tasten. Nu wordt voorzichtig geëxperimenteerd met projecten in de collectieve sector, die een tijdelijke verlaging van de arbeidskosten mogelijk maken. Maar zolang de oorzaak van uitsluiting niet in de kern wordt aangepakt, zal de scheiding tussen deze experimentele banen en de normale arbeidsmarkt eerder groter dan kleiner worden. Het alternatief is een mini-stelsel, waarin mensen slechts verzekerd zijn van een uitkering op het minimumniveau onder voorwaarde van niet werken. Dat alternatief houdt echter de uitsluiting van arbeid aan de onderkant van de arbeidsmarkt in stand en kan de kosten alleen beheersen door het 'minimum' steeds verder naar beneden bij te stellen. Zo ontstaan er tweedeling en onzekere zekerheid.

Het vliegwielt van het arbeidsbestel moet weer uitdraaien op inschakeling van mensen in plaats van uitsluiting. Het doorbreken van de huidige gang steunt op twee elementen: meer banen en een activerende sociale zekerheid. Dat lukt niet van de ene op de andere dag. Het kind moet ook niet met het badwater worden weggegooid; met alle gebreken functioneert het huidige stelsel nog. Maar we moeten de oorzaken onder ogen zien van de mechanismen die thans tot uitschakeling van mensen leiden. Dat is sociale politiek. Alleen een funda-

menteel nieuwe strategie zal het sociaal minimum op een adequaat niveau in stand kunnen houden. Dat vergt een veranderingsproces met drie strategische doelstellingen:

- het verminderen van de lasten op arbeid;
- een minder rigide regeling en indeling van de verschillende vormen van arbeid;
- een stelsel van sociale zekerheid dat activerend is in plaats van uitsluitend.

Lastenverlaging en lastenverschuiving

Verlaging van de lasten op arbeid is een eerste voorwaarde om het vliegwielt van het arbeidsbestel een andere kant op te laten draaien en banen te laten ontstaan. Lastenverlichting leidt tot versterking van de internationale concurrentiepositie. Binnenlands zullen arbeidsintensiteit en dienstverlening flink kunnen worden gestimuleerd. Veel van wat nu zwart of grijs gebeurt, kan wit. Dat vereist een meerjarig program voor een aanzienlijke verlaging van de lasten op arbeid, met bijzondere aandacht voor het lager betaalde segment van de arbeidsmarkt. Bepalend is het meerjarig perspectief hiervan. Het gaat om een duurzame inspanning - net als bij het milieu; niet ten koste, maar ten behoeve van toekomstige generaties. Evenwichtige publieke financiën ten aanzien van het financieringstekort en de staatsschuld zijn daarom een randvoorwaarde. Als zo'n strategie meerjarig wordt volgehouden, is het mogelijk het lagere segment van de arbeidsmarkt te ontzien als grondslag voor de financiering van collectieve uitgaven. Alleen zo krijgen lager opgeleiden kansen op doorstroming, zonder dat de groep er boven extra wordt belast.

Uitgavenvermindering en lastenverschuiving moeten dit program mogelijk maken. Ruimte voor uitgavenvermindering vloeit voort uit spaarzaamheid, economische groei en een activerende sociale zekerheid. Gevolg hiervan zal zijn een versteviging van de concurrentiepositie en werkgelegenheid van de internationale sector, en een zeer forse uitbreiding van het aantal banen voor minder hoog gekwalificeerde mensen. Zo'n uitbreiding schept tegelijk de mogelijkheid om de sociale zekerheid fundamenteel te veranderen.

Verschuiving en verbreding van de grondslag van belastingen is het tweede element. De lastendruk rust nu vooral op arbeid. Een verschuiving naar indirecte belastingen op verbruik ligt voor de hand. Niet vooral het inkomen belasten, maar veeleer de besteding ervan. Daarbij kan een verbinding worden gelegd met een ander belangrijk maatschappelijk vraagstuk: de overbelasting van het milieu. Door de arbeidskosten te verlagen en het verbruik van eindige grondstoffen en milieubelastende activiteiten duurder te maken, gaan sociale en ecologische modernisering hand in hand. De effectiviteit hiervan is gebaat bij een brede verschuiving van lasten op

arbeid naar verbruik, niet alleen naar bijvoorbeeld energie en niet voor een beperkte categorie gebruikers. Dit valt niet van de ene dag op de andere dag te realiseren. Nederland kan zo'n brede verandering niet geïsoleerd op eigen houtje doorvoeren. De Europese Unie zou het voortouw moeten nemen. Voor Europa zelf is dit van groot belang. Alle industrielanden - zeker in Europa - kampen met deze problemen. Het milieu en de structurele werkloosheid zijn de problemen waar alle Europese burgers mee zitten. De aard van de problemen vraagt kortom om een gemeenschappelijke oriëntatie om in dezelfde richting te werken.

'Onbescherming' van arbeid

Het huidige sociaal-economische bestel berust op een onderscheid tussen mensen die in dienstverband werken, ondernemers, en mensen die - om uiteenlopende redenen - geen betaalde arbeid verrichten. De eerste groep verwerft met premies aanspraken op inkomensgarantie, de tweede groep draagt zelf de risico's voor voortzetting van het bedrijf en de derde groep is aangewezen op pensioen, uitkering of op anderen die de kost verdienen. Het is een heldere indeling, maar het systeem gaat steeds meer wringen. De strikte regels die de categorieën begrenzen, belemmeren verandering.

Dit strikt geregelde en ingedeelde systeem heeft zijn realiteitswaarde en overtuigingskracht verloren. Een minder gereguleerd stelsel bevat het risico dat arbeidskracht daarin wordt gereduceerd tot onbeschermd handelswaar. Maar datzelfde risico is misschien nog groter in het huidige bestel, waarin steeds meer uitwegen worden gezocht en constructies worden gevonden om het stelsel te omzeilen. Er wordt massaal werk verricht buiten de officiële kaders om. Illegale functioneren daarbij als reservoir van onbeschermd arbeid.

Sociaal-economische verhoudingen met minder schotten tussen de verschillende categorieën activiteiten is daarom een tweede pijler van een strategie voor de toekomst. Dat geldt voor de verhoudingen tussen ieder van de drie. Mensen die op een uitkering zijn aangewezen, zouden deze moeten kunnen combineren met inkomen uit werk. Evenzo moet een geleidelijker overgang van werk naar pensioen mogelijk zijn. Mensen die een deel van hun krachten geven aan onbetaald werk, verdienen meer ruimte en waardering, onder meer in de belastingen. Tenslotte vraagt de verhouding tussen werk in dienstbetrekking en ondernemerschap om herziening. Wie ondernemer wenst te worden dient niet bureaucratische regelingen op zijn of haar weg te vinden. Dat sluit aan bij de ontwikkeling van flexibilisering en variatie van arbeid. Participatie en eigen verantwoordelijkheid zijn ermee gediend wanneer mensen de ruimte krijgen om - in ieder geval voor een bepaalde periode en met inachtneming van de eisen van ar-

beidsbescherming - buiten een vaste arbeidsbetrekking voor eigen risico activiteiten te ontplooiën.

Herontwerp van de sociale zekerheid

Een wereld die gekenmerkt wordt door dynamiek en verandering vraagt een herontwerp van de sociale zekerheid. De mogelijkheid om deel te hebben aan de dynamiek, om te participeren moet daarin voorop staan. Mensen moeten daartoe worden 'uitgelokt', óók door een uitkering. Met het oog daarop zal sociale zekerheid meer in termen van participatie gedefinieerd moeten worden. Van mensen mag worden verwacht dat ze, voorzover mogelijk, zelf via arbeid in een eigen inkomen voorzien. Dat zou ook in de vormgeving van de sociale zekerheid voorop moeten staan.

Voorwaarden om voor een uitkering in aanmerking te komen moeten zijn dat betrokkene betaald werk verricht, er actief voor beschikbaar is of scholing volgt die de kans op werk vergroot. Dat kan arbeid zijn die aan inkomen minder dan het sociale minimum oplevert. Voorzover dit het geval is, vindt aanvulling tot het sociale minimum uit de sociale zekerheid plaats. Uitgangspunt is dat, voorzover er werk beschikbaar is, iedereen die kan ook participeert. Mensen moeten geholpen worden iets te doen; niet gedwongen worden om niets te doen omdat betrokkene minder verdient dan het sociaal minimum. Op die manier zijn sociale uitkeringen instrument om de participatie te bevorderen, doordat zij waar nodig het inkomen aanvullen. Werk dat nu blijft liggen omdat de arbeid te duur is, kan zo weer binnen het arbeidsbestel worden opgenomen. De inzet van mensen met talenten die het productieniveau van het sociaal minimum (nog) niet halen, is niet minder zinvol dan de inzet van ieder ander. Integendeel: iedereen moet meedoen. Naarmate meer werk ontstaat, kan uiteindelijk een omslag worden gerealiseerd. Niet langer is dan voorwaarde voor een uitkering dat men geen werk heeft, maar dat men werk heeft en daarmee naar vermogen zo veel mogelijk in eigen onderhoud voorziet.

Langs deze lijnen moeten zowel een adequaat sociaal minimum als meer werk gerealiseerd worden. Wij schetsen hier de contouren van een nieuwe benadering. De concrete vormgeving zal een evenwicht moeten vinden tussen prikkel en dwang. Waar de aanvullende uitkering streng wordt getoetst op de beschikbaarheid voor scholing en arbeid, is er - terecht - sprake van dwang. Waar de uitkering ten dele en/of tijdelijk kan worden behouden bij het aanvaarden van (beter) betaald werk of werk anderszins voordelen geeft - zoals werkervaring, voordelen in secundaire sfeer -, is sprake van prikkel. Dit zijn vragen van uitvoerbaarheid. Doel is meedoen en het ontwikkelen van talenten en het inkomen afhankelijk maken van participatie.

Daaronder zal ook kunnen worden verstaan de zorg voor eigen kinderen en eventueel voor hulpbehoevende ouders.

Voor het vernieuwen van de samenhang tussen zekerheid en participatie is echter meer nodig. Dynamiek vergt, naast een activerende sociale zekerheid tot het niveau van het sociaal minimum, ook zekerheden boven het minimumniveau. Die kunnen tot stand worden gebracht in het kader van het overleg tussen werkgevers en werknemers binnen de bedrijfsgemeenschap. Deze afspraken zullen, waar nodig en passend binnen overwegingen van algemeen belang, publiekrechtelijk worden ondersteund door middel van algemeen verbindend verklaring. Een andere mogelijkheid is dat de wet basisregels bevat die werkgevers en werknemers kunnen aanvullen en uitwerken in arbeidsovereenkomsten. Eventueel, waar deze afspraken niet mogelijk blijken - bijvoorbeeld in de sfeer van werkloosheidsregelingen - zou de overheid kunnen voorzien in aanvullende, bovenminimale sociale zekerheid die is gerelateerd aan het laatstverdiende loon.

Werkgevers en werknemers zijn beter in staat om te voorzien in maatwerk, ook per onderneming, en in 'keuzepakketten' op gebieden zoals pensioenafspraken, zorgverlof, deeltijdarbeid en sociale zekerheidsafspraken. Deze regelingen zullen in de regel deel uitmaken van CAO's. In dergelijke CAO's kan met afspraken over scholing ook recht worden gedaan aan 'levenslang leren', het zich telkens toerusten om met nieuwe mogelijkheden en innovaties te leren omgaan. Door premiedifferentiatie en meer gespreide verantwoordelijkheid worden de deelnemers aan het arbeidsvoorwaardenoverleg geconfronteerd met hun belang zich in te zetten voor een zo groot mogelijke participatie.

Sluitstuk in dit stelsel vormen individuele voorzieningen: hetzij bovenop de regelingen van werkgevers en werknemers in de bedrijfsgemeenschap, hetzij als aanvulling op de basiswaarborgen van de overheid waar dergelijke regelingen niet aan de orde zijn, zoals bij zelfstandigen.

Consequentie van een herziening van de sociale zekerheid langs deze lijnen is dat inkomensvoorzieningen voor mensen die geen werk meer kunnen of hoeven te verrichten - ouderen en arbeidsongeschikten -, afzonderlijk geregeld worden. Een sociale zekerheid die gericht is op participatie, kan niet van toepassing zijn op mensen van wie niet verwacht kan of mag worden dat zij deelnemen aan de arbeidsmarkt. Dat verschil zal tot uiting moeten komen in de wijze waarop de sociale zekerheid voor deze groepen functioneert.

Participatie door iedereen

Iedereen moet een bijdrage kunnen leveren aan de samenleving. Iedereen, mannen en vrouwen, allochtonen en autochtonen,

mensen met een goede opleiding en mensen met minder scholing. Er zijn geen simpele oplossingen voor. Dat vergt een omvattende strategie. Weerbaarheid in internationale economische verhoudingen is essentieel. Er moeten in de eerste plaats

meer banen komen, banen die veel meer omvatten dan de stereotype volle werkweek. Er moet ruimte zijn voor uiteenlopende arbeidspatronen en -relaties. De sociale zekerheid moet worden herontworpen zodat zij een ondersteunend

en aanvullend karakter krijgt. Zo kunnen er ook in de toekomst redelijke inkomensverhoudingen bestaan, zonder dat dit de participatie schaadt. Participatie door iedereen; met minder mogen we geen genoegen nemen.

6. Een duurzame samenleving

Mensen willen wonen en werken in een schone omgeving, in een natuur die niet uitgeput raakt. Tegelijkertijd zijn zij druk bezig de integriteit van de schepping aan te tasten. Sommige problemen groeien de mens letterlijk boven het hoofd: aantasting van de ozonlaag, het broeikas-effect, de kap van het tropisch regenwoud. Zij bedreigen de basis van het bestaan: lucht, water, grond en grondstoffen. Een klein, maar rijk deel van de wereldbevolking heeft al enorme vervuiling veroorzaakt. Nu de rest van de wereld eenzelfde niveau van productie en consumptie zal gaan bereiken, dreigt het vraagstuk vele malen groter te worden. Binnen de wereldwijde economie ontbreken vooralsnog de instrumenten voor doeltreffende oplossingen. Ieder ziet het probleem en wil er iets aan doen 'als de buurman ook maar meedoet'. Dat mag nooit een aansporing zijn het daarbij te laten, maar moet juist uitdagen tot krachtenbundeling en verbreding van inspanningen van overheden, politieke partijen, bedrijven en maatschappelijke organisaties. Ondertussen groeit het aantal mensen dat de aarde moet dragen, maar door. Tegelijk gaan de economische en technologische vernieuwingen ook nieuwe mogelijkheden bieden voor het bewaren van de aarde. Die mogelijkheden moeten tot ontwikkeling gebracht en gebruikt worden.

Ons doel is het herstel van de relatie tussen bewerken en bewaren in individueel en collectief menselijk handelen. Ons doel is het realiseren van een duurzame samenleving; dat is meer dan een duurzaam milieu of een duurzame welvaart alleen!

Teveel is gedacht dat de verantwoordelijkheid om de aarde te bewerken en de taak haar te bewaren van elkaar te onderscheiden waren. Zo van: het bewerken is de opdracht van ieder afzonderlijk via de markt; het bewaren een collectieve verantwoordelijkheid via de overheid. Die gedachte blijft steken in tegenstellingen: tussen cultuur en natuur, tussen economie en milieu. Alsof die twee noodzakelijk met elkaar in strijd zouden zijn. Zo'n redenering is niet langer vol te houden. Gezien de toename van de wereldbevolking en de economische groei, is een omslag nodig. De aarde bewerken en bewaren is een opdracht die zich richt tot ieder afzonderlijk én tot allen tezamen. Bewerken en bewaren zijn niet tegengesteld, maar liggen in elkaars verlengde. Het bewerken heeft mede het bewaren tot taak. Markt en economie gaan over verdeling van schaarste en het stimuleren van inven-

tiviteit en aanpassingsvermogen. Het milieu hoort daar bij. Als vorm van schaarste en als object van inventiviteit. Maar het bewaren van de aarde betreft net zo goed het bewerken. Wie bewaren alleen maar ziet als behoud van de natuur in ongerepte staat, verkleint de levenskansen van een toenemend deel van de mensheid. Al bewerkend herscheppen mensen de aarde. Dat moet wel, omdat er steeds meer mensen zijn die haar bewerken.

Duurzaamheid brengt de kwaliteit van de huidige samenleving en die van komende generaties met elkaar in verband. Duurzaamheid staat geen schulden toe of risico's die de toekomst onevenredig belasten. Noch in de vorm van uitputting of onomkeerbare aantasting van natuur en milieu, noch in de vorm van het aangaan van staatsschuld om huidige consumptie te financieren. Bewerken en bewaren van de schepping vragen juist om samenhang tussen consumptie, sparen en investeren. De sleutel tot echte duurzaamheid ligt in het scheppen van zodanige voorwaarden, dat economie en milieu in elkaars verlengde liggen. Zodat het milieu als waarde op zichzelf als vanzelf in het handelen meetelt. Zodat milieubeleid als randvoorwaarde wordt omgezet in duurzaamheidsbeleid dat effect heeft in alle sectoren. Zodat het denken en handelen, dat gericht is op het 'nu', uitgroeit tot een strategie voor 'morgen'.

Bewerken en bewaren in Nederland

Het integreren van bewerken én bewaren vergt een andere manier van produceren en consumeren. Dat gaat niet vanzelf. Wat aanvaardbaar en niet aanvaardbaar is, is niet onmiddellijk duidelijk en vergt oriëntatie, voorlichting en normen. Nodig is ook dat die milieuwaarden hanteerbaar worden gemaakt voor producenten en consumenten, en dat de beperkingen die het milieu stelt als schaarsten in het economisch verkeer een prijs krijgen. Alleen zo wordt een bewarende, duurzame inrichting van het leven een centraal en vast onderdeel in de creativiteit van mensen en de dynamiek van maatschappelijke processen. Als het niet van onderop komt, zal het bewaren slechts een van buiten komende, van 'bovenaf' opgelegde randvoorwaarde blijven.

Met betrekking tot de consumptie is een eerste vereiste een beleid van voorlichting, informatie, etikettering, milieu-keurmerken en maatschappelijke druk van consu-

menten en milieuorganisaties. Met betrekking tot de productie is de tegenhanger daarvan een beleid van 'milieu-auditing', aansprakelijkheid voor onnodige belasting en vervuiling van natuur en milieu, convenanten met bedrijfstakken over vervuiling en besparing, en specifieke eisen aan bepaalde bedrijfsactiviteiten. Beide zijn een noodzakelijke, maar niet voldoende basis. De overheid zal milieu-schaarsten als water, energie en grondstoffen onderdeel moeten maken van het economisch verkeer. Dat kan door gebruik te maken van een algemeen verschuiven van fiscale lasten naar verbruik en vervuiling, en van verhandelbare vervuilingrechten. Daarmee beïnvloedt de overheid de relatieve prijzen en geeft zij een belangrijk signaal dat milieu een schaars goed is waar zorgvuldig mee moet worden omgesprongen. Het geeft een impuls om de plaats van het milieu in het productieproces te verbeteren, vooral ook via de ontwikkeling van milieuvriendelijke technologie. Zonder internationale coördinatie gaat dat niet. In ruil voor hogere lasten op consumptie is verlichting van de lasten op inkomen noodzakelijk om afwenteling te voorkomen.

Ingebed in een bredere samenhang van beleid en mentaliteit kunnen milieubeleid en werkgelegenheid elkaar versterken. Daar toe is internationale coördinatie onmisbaar, zeker voor de open economie van Nederland. Naast terugsluizing van milieulasten naar lastenverlichting - om afwenteling te voorkomen - vereist de overgang naar een andere structuur van produceren en consumeren ook flexibiliteit en aanpassingsvermogen van werknemers en ondernemers. Herallocatie van arbeid en kapitaal naar minder vervuulende sectoren is nodig om nieuwe kansen te benutten. Nieuwe bedrijven moeten kunnen inspelen op nieuwe behoeften in de milieusector en de milieutechnologie. Nieuwe milieutechnologie betekent vaak verschuiving van grootschalige structuren naar kleinere systemen, die ook arbeidsintensiever kunnen zijn. Als Nederlandse bedrijven er tijdig bij zijn, kunnen nieuwe kansen op export, werk en participatie ontstaan.

Voor Nederland zelf is er genoeg te doen. De bevolkingsdichtheid vergt een bijzondere inspanning op een aantal terreinen. De omgang met de schaarse ruimte, de kwaliteit van oppervlakte- en grondwater, de mobiliteit en kwetsbaarheid van de bodem zijn een duidelijke Nederlandse

verantwoordelijkheid. Evenzo vraagt de beperking van de naar verhouding hoge energieconsumptie per hoofd van de bevolking een nationale benadering. Meer in het algemeen zal duurzaamheid onderdeel moeten zijn van het technologiebeleid, de planologie, de aanleg van infrastructuur, het bevorderen van openbaar vervoer, het mobiliteitsbeleid en het bouwbeleid. Duurzaamheid moet daardoor meer algemeen in werk en cultuur van de samenleving tot uitdrukking komen. De voortgaande ont-siering en verwoesting van het landschap moet beperkt worden door ondergrondse aanleg van infrastructurele voorzieningen, vooral ten bate van (openbaar) vervoers-systemen in de Randstad. Ontsiering kan versiering worden, wanneer bij boven-grondse werken meer aandacht uitgaat naar een architectonische vormgeving die uitstijgt boven het louter functionele. Ook al kost dat geld.

Stad en platteland

Een duurzame samenleving kent een even-wichtige balans tussen stad en platteland. De onderlinge verwevenheid en afhanke-lijkheid van beide leefwerelden nemen toe. De leefbaarheid van steden is een essen-tieel thema voor de toekomst. Een belang-rijk deel van de bevolkingstoename en dus de woonbehoefte zal zich in de stedelijke omgeving voordoen. Steden moeten, naast wat in eerdere paragrafen is bescreven, investeren in samenlevingsopbouw, een herkenbare stedelijke gemeenschap, in verkleining van de afstand tussen bestuur en burger, in kleinschalige bedrijven en orga-nisaties met een menselijke maat. Nieuwe bouwvormen, het benutten van nieuwe lo-katies - ook voor de kust - en regionale strategieën zullen moeten bijdragen aan de oplossing van ruimtelijke problemen. Maar ook de functie van het landelijk ge-bied gaat ingrijpend veranderen. Nieuwe technologieën als telewerken en produk-tiedecentralisatie bieden perspectieven voor een nieuwe economische basis voor het platteland en voor nieuwe combinaties van agrarische en niet-agrarische activi-teiten. Nu strijden woningbouw, infra-structuur, industrie en landbouw met el-kaar om het gebruik van de schaarse ruimte in het landelijk gebied. De niet-commerciële betekenis van natuur en landschap legt het in dat gevecht meestal af. Dat zal in de toekomst anders moeten

worden. Het platteland zal, naast gebied voor produktie van voedsel, ook leveran-cier kunnen zijn van hernieuwbare ener-gie en grondstoffen, zuiveraar van water en lucht, natuurbouw en recreatie. Toene-mende verweving van de agrarische en natuurbeherende functie is één van de voorwaarden voor het herstel van het evenwicht tussen stad en platteland. Duur-zzaamheid betekent echter ook voor de Ne-derlandse landbouw dat de actuele milieu- en natuurproblemen moeten worden opge-lost. Politiek en betrokkenen moeten we-tenschappelijk onderbouwde signalerin-gen van de overbelasting vertalen in een duidelijke normstelling en in een tijdspad om die te realiseren. De wijze waarop dat geschiedt dient zoveel mogelijk aan de eigen verantwoordelijkheid van de agrari-sche ondernemers en op basis van overleg aan hen te worden overgelaten. Aldus ont-staat een duidelijk perspectief.

Duurzaamheid internationaal

Een duurzame samenleving in Nederland vaart alleen wel in een duurzame wereld. Ook de wereldeconomie behoeft oriëntatie en grenzen om duurzaamheid te bereiken. Mondiale normstelling, die ook werkelijk afdwingbaar is, is noodzakelijk. De kwali-teit van de lucht, het klimaat, internatio-nale wateren zijn een internationale verant-woordelijkheid. Dat mag nooit een reden zijn om de noodzaak van een nationale aanpak van de specifieke Nederlandse pro-blemen weg te moffelen. Mondiale norm-stelling en -handhaving op milieugebied vraagt om mondiale instituties, zoals afspraken in het kader van de Wereld Han-delsorganisatie.

Het milieubeleid van de Europese Unie moet aanzienlijk versterkt worden. Het mag geen ontsnappingsmogelijkheden laten aan producenten die concurrentie-voordeel behalen door zich te vestigen in lidstaten met lakse nationale regelgeving of handhaving. Het vrij verkeer van goede-ren en diensten zal in de toekomst meer in het perspectief van ecologische zorgvul-digheid moeten plaatsnemen. Waar de Euro-pese samenwerking tekortschiet, moet Ne-derland creatief zoeken naar afspraken met landen met gelijke gezindheid of gelijke belangen. Dat kan breder zijn dan de Unie, zoals in OESO-verband, dat kan zijn in kleinere kring met nabijgelegen landen.

Op sommige terreinen leidt de inzet van Nederlandse financiën slechts tot een mar-ginale verbetering van het milieu in eigen land. In dat soort situaties zou internatio-nale samenwerking het mogelijk moeten maken dat die middelen aangewend wor-den voor substantiële milieuverbetering in andere landen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de bestrijding van luchtverontreiniging in Midden- en Oost-Europa.

Internationale en Europese samenwerking hoeft niet noodzakelijk te leiden tot uni-forme eisen. Regels moeten rekening hou-den met de verschillen in omstandigheden per land. In internationale samenwerking kan ook veel worden bereikt door geza-menlijke actie van bedrijven. Niet alleen vanuit ecologisch normbesef maar ook met het oog op de concurrentieverhoudin-gen is het dan ook noodzakelijk dat het in-ternationale bedrijfsleven, aanmerkelijk meer dan nu, onderling bindende milieu-afspraken maakt. Een samenleving is niet alleen iets van de nationale gemeenschap, het is evenzeer samenwerking op afstand wanneer het om grensoverschrijdende maatschappelijke vraagstukken gaat. Bedrijven zouden voor de elders veroor-zaakte aantasting van het milieu aanspra-kelijk kunnen worden gesteld in het natio-nale recht.

Internationale duurzaamheid houdt voor ons in dat een ruimer deel van de begro-ting van Ontwikkelingssamenwerking wordt besteed aan milieuzorg. De bested-ing van ontwikkelingsgelden moet wor-den onderworpen aan een duurzaamheids-toets. Internationale duurzaamheid zal nooit bereikt worden, wanneer traditionele en nieuwe arme landen geen perspectief geboden worden op welvaart, groei en deelname in de wereldeconomie. Zeker hier hoeven groei en duurzaamheid niet met elkaar in strijd te zijn, maar kunnen zij elkaar juist versterken. Vertrouwen van mensen in hun eigen toekomst en in die van hun eigen samenleving is de beste voorwaarde voor een beperking van de groei van de wereldbevolking. Internatio-nale samenwerking die participatie en duurzaamheid beoogt, moet op de eerste plaats gericht zijn op de kracht van ge-meenschappen van mensen, deze verster-ken om zich zelf te ontwikkelen, en niet primair op die van hun overheden.

7. Een solide overheid

Mensen willen een overheid die betrouwbaar is, die bescherming biedt, die voorziet in wezenlijke behoeften van de samenleving en die hen verder met rust laat. In de praktijk lijkt de overheid daartoe echter steeds minder in staat. In de wereldeconomie en op internationale markten neemt de zeggingskracht van de nationale overheid af. Zij heeft daar niet méér invloed op de ontwikkelingen dan een gemiddelde ge-

meente op de Nederlandse economie. Overheidsmacht, bestuur en recht gelden alleen binnen een bepaald gebied. Hun effect neemt af, wanneer grenzen verva-gen. Overheden lijken ook steeds minder nodig voor mensen die zelf wel kiezen en de eigen zaken willen regelen. Het lijkt de kroon op een langdurige staatkundige tra-ditie, waarin persoonlijke vrijheid en het scheppen van democratische verhoudin-

gen het belangrijkste doel van de staat waren.

Zonder ingrijpen ondermijnt die ontwikke-ling haar eigen uitgangspunten. Markten en onderlinge netwerken kunnen niet functioneren wanneer de overheid niet verze-kert dat regels en afspraken worden nage-leefd. Zonder overheid geen recht en vrijheid. Dan gelden het recht van de

sterkste, eigenrichting, fysiek en economisch geweld. Dat is geen sombere toekomstverwachting, maar dagelijkse realiteit in tal van gebieden in de wereld.

De voortdurende veranderingen leiden nu vaak tot verwarring en tegengestelde reacties. Overheid en bestuur gaan enerzijds op in steeds grotere eenheden, maar stoten anderzijds steeds meer bevoegdheden en taken af, of delegeren die. Het bestuur wil rekening houden met de wensen onder de bevolking en schept daarvoor steeds nieuwe procedures. De discussie over inspraakmogelijkheden, verbeterde democratische controle en referenda is aan de orde van de dag. Tegelijk wordt het bestuur met het oog op betrouwbaarheid en eenvormigheid gedrongen in een dicht net van recht, regels en procedures. Burgers verwachten slagvaardig beleid en optreden. Maar in de praktijk worden beleid en uitvoering gescheiden, bevoegdheden over instanties verdeeld en beslissingen aan steeds meer eisen onderworpen. Discussies over bestuurlijke reorganisatie en vernieuwing gaan door zonder dat een einde in zicht is. Verwarring en desillusies nemen zo toe. Hoe meer overheidsbeleid vastloopt, des te meer reden hebben mensen om de eigen weg te gaan en van hun vrijheid gebruik te maken.

Christen-democratische politiek berust op het uitgangspunt dat de overheid niet de samenleving is, maar dat samen leven zonder overheid niet mogelijk is. De samenleving bestaat uit mensen, organisaties, bedrijven, verbanden en netwerken met een enorme variëteit van activiteiten, verantwoordelijkheden, wensen en belangen. Om deze in alle verscheidenheid bijeen te houden is echter een overheid als sluitsteen nodig; om ordening te scheppen in het onderling verkeer, om conflicten te beslechten, om collectief handelen mogelijk te maken en daaraan richting te geven. Die overheid is daarbij geen neutraal instrument in handen van de meerderheid van de dag. Integendeel, zij heeft een eigen opdracht: het scheppen van een rechtvaardige maatschappelijke orde, van zekerheid en zorg die nodig zijn om vreedzaam samen te leven; het versterken en beschermen van een verantwoordelijke samenleving.

De Europese Unie

De ontwikkeling van de Europese Unie zal bepalend zijn voor de mogelijkheden van de overheid in Nederland. Een hechte Europese Unie is nodig om greep te krijgen op ontwikkelingen waar Nederland geen invloed meer op heeft, om zo zelf meer ruimte en mogelijkheden van beleid te hebben. Grensoverschrijdende problemen zoals criminaliteit, milieu, migratie ontsnappen steeds meer aan de greep van de overheid. Zonder samenwerking en integratie in de Europese Unie worden zij volstrekt onoplosbaar. Zonder een effectieve Europese Unie zullen ook de stabiliteit en ordening in Europa afnemen, niet alleen op

economisch en monetair terrein maar ook politiek en maatschappelijk. Dat beperkt ook de kansen en mogelijkheden voor de Nederlandse samenleving. Het gaat niet om: meer Europa, minder Nederland; een hechte Europese Unie is nodig om ruimte te hebben voor eigen beleid.

De rol en de effectiviteit van de Europese Unie zullen daarom op tal van terreinen versterkt moeten worden. Zonder voortgang van de integratie komen de vrede en welvaart die in de afgelopen vijftig jaren zijn bereikt, onder druk te staan. Nu wordt de Unie bestuurd op een wijze zoals indertijd de 'Republiek der Zeven Verenigde Provinciën'. Dat is niet meer toereikend. Daarvoor leven we te dicht op elkaar, zijn onze belangen te nauw verweven en zijn de gemeenschappelijke risico's te groot. De Europese Unie zal in staat moeten zijn om te besluiten en op te treden op het terrein van vrede en veiligheid en van politiek, justitie en vreemdelingenbeleid. Als de Europese Unie daarin niet slaagt, zullen de Europese landen steeds minder invloed hebben op internationale ontwikkelingen.

Dat wil niet zeggen dat de Nederlandse samenleving moet opgaan in een Europese. Nederland behoudt zijn identiteit en vrijheid op tal van gebieden. Het is juist de taak van de Unie om de veelkleurige cultuur en identiteit van de Europese lidstaten te beschermen en te waken voor het behoud daarvan. Die veelzijdigheid is de sterke kant van Europa. De ligging van Nederland aan de rand van het Europese continent, de geschiedenis van diepe levensbeschouwelijke overtuigingen en veelkleurigheid en tolerantie, van ontdekkingsdrang, een economie van handelszin, sparen en ondernemen, een samenleving van overleg en compromis; dat zijn de kenmerken van de Nederlandse identiteit. Dat maakte en maakt Nederland bij uitstek een *trait d'union* tussen het zich verenigende Europa en de buitenwereld: cultureel, sociaal, economisch. De Europese Unie is er om die eigenheid te bewaren, niet te vervagen. De Europese Unie zal dan ook niet naar één nationaal model moeten worden ingericht. Ze zal moeten berusten op de kracht en de dynamiek van de pluriformiteit van de nationale samenlevingen en waarden, die de burgers in alle lidstaten delen: recht, vrede, solidariteit en duurzaamheid.

Bestuurlijke vernieuwing

Overheid en bestuur zullen moeten veranderen om hun functie blijvend te kunnen vervullen in een snel veranderende internationale en maatschappelijke omgeving. Maar dat zijn niet de veranderingen waarover het debat nu al sinds '66 gaande is. Die veranderingen zijn gericht op een soort van overheidsbestuur dat aan het verdwijnen is: de staat als 'albedil', die via overheidsbeslissingen alles in de samenleving tracht te regelen en te sturen en zo

steeds meer ieders dagelijks leven binnendringt. De veranderingen in de samenleving brengen vanzelf al mee dat de overheidsinvloed afneemt. Er ligt veeleer een andere vraag op tafel: wat kan de overheid nog wel en hoe kan zij tijdig de regels en maatregelen treffen die nodig zijn om op ontwikkelingen in te spelen?

Inzet is een overheid die de samenleving in staat stelt als samenleving van verantwoordelijke mensen te functioneren. Dat vereist een overheid die herkenbaar en bereikbaar is voor de burger. Want de afstand tussen burgers en het bestuur is nu te groot. Burgers verwijten politiek en bestuur dat zij steeds minder bereikbaar zijn voor hun zorgen. Burgers wordt, op hun beurt, gebrek aan gemeenschapszin verweten en gebrek aan begrip voor politieke afwegingen. Ten onrechte. Nederlanders blijken steeds weer politiek betrokken, wensen een verantwoorde en rechtvaardige afweging van belangen en controversiële beslissingen brengen gemoederen in beweging. Maar als politiek en bestuur dan niet adequaat beslissen en als zij discussies eindeloos laten doorgaan, dan doven die gemeenschapszin en betrokkenheid. Het keren van dat proces is voorwaarde voor politieke betrokkenheid.

Daarom moet het bestuur zo worden ingericht, dat duidelijk is wie op welke beslissingen kan worden aangesproken. De discussie over bestuurlijke reorganisatie zit al jaren vast op de spanning tussen eisen van doelmatigheid - die een toenemende schaal vergen - en de behoefte van de burger aan invloed op zijn omgeving en controle op zijn bestuur. Dat laatste moet zwaarder wegen. Technische en economische ontwikkelingen leiden ertoe dat overheden minder invloed zullen hebben op de samenleving in het algemeen. Daarom zal de basis van het bestuur gezocht moeten worden in plaatselijke gemeenschappen. Zonder een herkenbaar 'eigen' bestuur, dat doeltreffend in de overheidstaak kan voorzien, gaan plaatselijke gemeenschappen verloren. Het stimuleren van plaatselijke gemeenschappen om voor de vragen van de eigen gemeenschap zelf antwoorden te vinden, moet leidraad zijn bij de bestuurlijke reorganisatie.

Dat betekent dat een ruimere mate van verscheidenheid geaccepteerd moet worden; landelijke uniformiteit en plaatselijke vitaliteit gaan moeilijk samen. Het moet mogelijk zijn dat de bevoegdheden van gemeenten met ongelijke omvang, verschillen. Die decentralisatie is echter alleen mogelijk indien de centrale of provinciale overheid in staat is om effectief grensoverschrijdende problemen te coördineren of daarover te beslissen. Zaken die een groot aantal besturen aangaan, moeten op het naast hogere bestuurlijk niveau ter hand te worden genomen; de coördinerende en integrerende rol van provincies moet worden versterkt. In de stedelijke gebieden, waar de belan-

gen, beslissingen en bevolking van verschillende gemeenten nauw verweven zijn, zal dat echter niet meer voldoen en zal samenwerking moeten kunnen uitgroeien tot bestuurlijke integratie. Een vierde bestuurslaag is ongewenst.

Van niet minder belang is de voortgaande reorganisatie van de rechtspleging. Rechtsregels zullen ook in de toekomst een steeds toenemende betekenis hebben in het dagelijks leven door de groei van het Europese recht, de ontwikkeling van het administratief recht en de terugtrekking van de overheid. Voor de gewone burger dreigt de rechter tegelijk minder bereikbaar te worden door de kosten, de duur van processen, alternatieve procedures en ingewikkelde procedureregels. Aan dat proces zal een halt moeten worden toegeroepen. Rechtszekerheid en een rechter die in staat is conflicten snel en effectief te beslechten, zijn eerste vereisten om vreedzaam samen te leven. De middelen, maar ook de procedures en werkwijzen zullen op het hele terrein van de rechtspleging daaraan verder moeten worden aangepast.

Vernieuwing van de democratie

Vernieuwing van de democratie en versterking van de band tussen besluitvorming en burger beginnen bij een heldere en herkenbare bestuursstructuur. Inspraak of overleg over beslissingen is zinloos, als de resultaten ervan vervolgens door andere instanties worden genegeerd. Dan verliezen burgers hun vertrouwen in politiek en bestuur. Publiek debat begint in de eigen omgeving, in de wijk, in verbanden en particuliere organisaties, in belangengroepen. Vrijheid, politieke betrokkenheid en burgerschap betekenen niet dat ieder over alles een mening moet hebben en over alles moet beslissen. Wezenlijk is dat ieder actief kan inspelen op komende beslissingen, medestanders kan zoeken en actief het beleid kan beïnvloeden. Bepaalde rechten zoals corrigerende referenda versterken vooral de individuele mogelijkheden van burgers om besluiten te blokkeren; zij nodigen niet uit tot het actief deelnemen aan het debat en tot de beïnvloeding van besluiten.

Vernieuwing van de democratie vraagt versterking van de samenleving, van de participatie van burgers in organisaties en verbanden. De overheid kan dat bevorderen door die verbanden via advies en overleg nadrukkelijker bij de voorbereiding van beleid en besluiten te betrekken, ook al zal dit anders georganiseerd moeten zijn dan in het verleden. Opiniepeilingen en onderzoek hebben die waarde niet, want ze geven de kracht van overtuigen niet weer.

Vernieuwing van de democratie vraagt om een kiesstelsel dat aansluit bij de manier waarop mensen hun politieke oriëntatie belevan. Partijen die uiteenlopende belangen kunnen integreren op basis van gezamenlijk beleefde politieke idealen, blijven daarbij noodzakelijk. Tegelijk bestaat er

toenemend behoefte aan personen die op herkenbare wijze die idealen uitdragen. Thans dreigt dat te versralen tot een strijd tussen de leiders van partijen. Kiezers moeten daarom meer mogelijkheden krijgen om naast hun voorkeur voor een politieke stroming, ook te kiezen voor personen die daarmee verbonden zijn. Dat vergt verruiming van de mogelijkheid van voorkeurstemmen. Een wijziging van het kiesstelsel waardoor, onder behoud van de evenredige vertegenwoordiging en recht doende aan de positie van de kleine partijen, de kiezer bij verkiezingen twee stemmen uitbrengt - één op een partij, de ander op een persoon - kan daar ook aan bijdragen. Voorts moeten provinciale en gemeentelijke verkiezingen niet alle op één en dezelfde dag gehouden worden, om zo het eigen karakter van die verkiezingen te versterken.

Vernieuwing van de democratie moet beginnen bij het begin; bij de meningsvorming en de voorbereiding van publieke besluitvorming. De ideeën die op het ogenblik de ronde doen zijn geconcentreerd op het einde van de 'pijplijn' en leiden zo tot blokkade en verstopping. Dat geldt ook voor bijvoorbeeld het corrigerend referendum. Het resultaat daarvan is een bestuur dat zijn verantwoordelijkheid niet neemt, en - de handen in onschuld wassend - vraagt hoe het volk het gehad had willen hebben. Bescherming tegen inmenging door de overheid in persoonlijke belangen, moet primair gezocht worden in beperking van de taken en bevoegdheden van de overheid. Voortdurende uitbreiding van taken, terwijl tegelijkertijd de uitvoering daarvan steeds meer wordt beperkt, is een tegenstrijdig proces. Verzwaring van de collectieve besluitvorming maakt de democratie niet sterker, maar zwakker. En dat terwijl de overheid juist in staat moet zijn tijdig te beslissen, wil Nederland in een internationale omgeving overeind blijven. Ook een bestuurlijke inrichting op basis van sterk plaatselijk bestuur, vereist een landelijke overheid die effectief kan beslissen over de onderlinge betrekkingen en eventuele conflicten. Iedere burger afzonderlijk heeft belang bij besluiten die hem of haar raken, maar de samenleving heeft het recht dat de beslissingen die nodig zijn ook daadwerkelijk genomen worden. Ook om die reden is versterking van het gezag van de vertegenwoordigende organen nodig. Daarnaast zal het professionele karakter van een bestuur versterkt moeten worden.

Vernieuwing van het beleid

De overheid moet haar beperkingen in acht nemen, teneinde de samenleving in staat te stellen te functioneren. De samenleving wordt met grote maatschappelijke en economische dynamiek geconfronteerd als gevolg van de technische, economische en internationale kantelingen, opgestuwd door internationale concurrentie. Daardoor verandert de functie van de overheid.

Overheidsregels scheppen zekerheid met betrekking tot activiteiten, posities en processen, die binnen de nationale economie voordeel bieden. Maar in een internationale omgeving werken zij juist nadelig uit. Dan verdelen zij de samenleving, beperken zij de participatie en binden zij burgers en ondernemingen onnodig de handen in een globale markt.

Dynamiek vereist andere vormen om burgers zekerheid te bieden. Wij verwachten dat wet- en regelgeving die zekerheid in de toekomst waarschijnlijk minder kunnen garanderen. Des te meer zal de overheid bedrijven, organisaties en personen moeten stimuleren om deze in onderlinge samenwerking te bewerkstelligen. In dat verband verdient zelfregulering meer aandacht. De overheid zal her en der terugtreden tegenover de complexiteit van maatschappelijke veranderingen, waar zij overvraagd is en taken op afstand wil zetten, uitbesteden of privatiseren. Maar steeds moet voor haar de vraag voorop staan of zich dat verdraagt met de integriteit - de weerbaarheid tegenover corruptie - en de uitoefening van de publieke functie. Vernieuwing van beleid houdt ook in dat de financiële prioriteiten in het overheidsbeleid worden verlegd. Naarmate participatie werkelijk wordt versterkt, kan meer overheidsgeld worden aangewend voor investeringen in de maatschappelijke en fysieke infrastructuur.

Een internationale gemeenschap

Samenleven houdt niet op bij de grenzen van de staat of de grenzen van de Europese Unie; thans minder dan ooit. Via de media, de markt en de bedreiging van het milieu zijn mensen steeds nauwer bij elkaar betrokken. Voor de internationale samenleving geldt hetzelfde als voor de nationale samenleving. Zonder zekerheid, stabiliteit en rechtvaardige verhoudingen, is de ontwikkeling daarvan niet mogelijk. En die internationale samenleving zal zich steeds meer moeten ontwikkelen, teneinde greep te kunnen houden op bedreigingen van het gemeenschappelijk milieu, op het gevaar van ongebreidelde economische macht, en op de risico's van oorlog, armoede en geweld. Als bovenstrooms - internationaal - geen samenwerking wordt gerealiseerd, krijgt ieder land afzonderlijk benedenstrooms met steeds meer onbeheerste processen te maken. Dat vergt net zoals bij de nationale samenleving een inzet die niet alleen bepaald wordt door: wat verdien ik ermee of wat win ik erbij. Dat betekent niet dat nationaal belang daarbij geen rol speelt. De internationale gemeenschap heeft nog vaak het karakter van een markt tussen nationale samenlevingen, een geven en nemen van belangen. Dat verleent daaraan dynamiek. De combinatie van idealisme en welbegrepen nationaal belang geeft internationale betrokkenheid een duurzaam karakter.

Hoewel honderden miljoenen in de afgelopen decennia de weg uit de armoede hebben

gevonden, neemt het absolute aantal armen in de wereld nauwelijks af. Zolang zovelen van welvaart zijn uitgesloten, blijft bestrijding van armoede prioriteit; zowel in het belang van solidariteit als van duurzaamheid. Hulpverlening moet gericht worden op aanmoediging van eigen verantwoordelijkheid, eigen keuzes en de samenlevingsopbouw van de betrokken bevolking.

Het afsluiten van de samenleving voor invloed van buitenaf is als instrument uit de tijd. Het antwoord dient veeleer gelegen te zijn in de versterking van de innerlijke weerbaarheid van samenlevingen. Elders in de wereld, maar ook hier. Respect voor de mensenrechten en een bevordering van behoorlijk democratisch bestuur zullen daarom naast economische samenwerking,

centrale doelstellingen moeten zijn van het buitenlands beleid. Waar de menselijke waardigheid in het geding is, mag de internationale gemeenschap niet afzijdig blijven. Zelfs als dat levens moet kosten. Ook dat is een vereiste van internationale samenwerking en de bevordering van een rechtvaardige internationale orde. De organisatie van de Verenigde Naties is uiteindelijk het aangewezen kader. Op veiligheidsgebied is Nederland het meest aangewezen op de Noord Atlantische Verdrags Organisatie en de Europese Unie. Samenwerking op basis van waarden die de innerlijke weerbaarheid van samenlevingen versterken, is daarom in het Nederlands belang.

Naast krachtiger internationale samenwerking tussen staten is de wijze waarop inter-

nationale betrokkenheid van mensen vorm krijgt niet minder belangrijk. Wereldwijd in mensenrechtenorganisaties, milieubewegingen, sociale bewegingen zoals vakbonden, ontwikkelingsorganisaties. Maar ook binnen Europa zijn dergelijke vormen van maatschappelijke betrokkenheid over grenzen heen in opkomst. Vooral het belang van internationale en Europese dialoog van kerken mag hier worden genoemd. Kerken hebben gezien hun roeping speciaal talent tot verzoening en tot het bijeenbrengen van mensen op basis van fundamentele waarden. Zo kan een internationaal en een Europees ethos ontstaan. Dat biedt een draagvlak op basis waarvan regeringen weer tot samenwerking kunnen komen.

8. De christen-democratie: beweging voor de toekomst

De wereld is binnen handbereik gekomen. Grenzen vervagen, oude dreigingen wijken, de economie omspant de wereld en de techniek brengt nieuwe oplossingen voor oude problemen. De ontwikkelingen bieden mensen ongekende vrijheid om het eigen leven in te richten zoals zij dat zelf willen. Het zijn fascinerende veranderingen, soms ook beangstigend door de snelheid waarmee vertrouwde zekerheden lijken te verdwijnen.

Zonder ordening kunnen veelbelovende ontwikkelingen in hun tegendeel ontaarden. Economische dynamiek kan tot permanente uitsluiting leiden. De open wereld kan de kracht van identiteit ondergraven. Toenemende culturele pluriformiteit kan op vervlakking uitdraaien. Internationale concurrentie kan duurzaamheid aantasten. Vrijmaking van traditionele bindingen kan ertoe leiden dat mensen meer naast dan met elkaar gaan leven. Het hebben van meer keuzemogelijkheden roept de vraag op of alles wat kan ook werkelijk mag.

Temidden van al die radicale veranderingen zijn richtinggevoel en tijdig handelen nodig. Hoe kan de kwaliteit van het samenleven worden bevorderd en versterkt? Hoe kan er voor worden gezorgd dat de uitkomst van de veranderingen positief is? Hoe kan tijdig worden aangeknoopt bij hoopgevende ontwikkelingen; bij kansen en mogelijkheden die in de wereld van morgen besloten liggen? Hoe kunnen de bedreigingen ervan in toom worden gehouden?

Politiek, overheid en samenleving zoeken naar nieuwe wegen, naar een nieuwe richting. Dat is niet een neutraal proces. Dat er geen keuzen zouden zijn, zeggen zij die het niet weten of hun bedoelingen verborgen houden. Cruciaal zijn juist een helder vertrekpunt en een helder doel. Christen-democratische politiek oriënteert zich op vaste waarden; waarden die houvast geven bij het inslaan van nieuwe wegen. Wat

voor de samenleving wezenlijk is - nu en zeker ook in de toekomst - zijn de waarden van gerechtigheid in het publieke leven, van solidariteit, rentmeesterschap en verantwoordelijkheid. Dat zijn ijkpunten uit de traditie van christen-democratisch denken.

De jaren waarin de politiek zich richtte op maakbaarheid van overheidswege liggen achter ons. Nu voeren markt en individu de boventoon. Dat is een te beperkte basis voor de toekomst. Het is hoog tijd voor een politiek die kansen biedt aan mensen, in hun verbanden en in hun gemeenschappen.

Deze verkenning is geen blauwdruk, evenmin een nieuw programma. Het gaat ons om een christen-democratische oriëntatie op vijf kernthema's voor de toekomst:

I. Hoe kan, temidden van tendensen die het 'ik' benadrukken, een pluriforme samenleving worden onderhouden van mensen die in gezinnen, ondernemingen en andere verbanden voor elkaar verantwoordelijkheid dragen en die zich solidair weten met zwakkeren en achtergestelden? *Een samenleving waarin gemeenschappelijke inzet persoonlijke ontplooiing completeert.*

II. Hoe kan, in een open samenleving van vrije mensen, een nieuw evenwicht worden gevonden tussen vrijheid en gezag om te voorkomen dat onveiligheid en angst het leven gaan beheersen? *Een samenleving waarin ieder zich veilig weet.*

III. Hoe kan, in een open economie die gekenmerkt wordt door verandering en dynamiek, iedereen participeren? *Een samenleving waarin mensen niet achterblijven, waarin dynamiek zelf kern van sociale zekerheid wordt.*

IV. Hoe kan, bij de noodzaak voluit mee te doen aan de internationale markt, een eco-

nomische ontwikkeling worden bereikt die dienstbaar is aan de opdracht om de aarde te bewerken en te bewaren?

Een werkelijk sociale en ecologische markteconomie.

V. Hoe kan, in een omgeving waarin nationaal en internationaal machts- en krachtsverhoudingen zwaar wegen, een effectieve overheid worden behouden die beantwoordt aan de legitieme vragen en behoeften van mensen?

Een gezaghebbende overheid die optreedt op terreinen waar bij uitstek zij te handelen heeft.

Nederland staat voor belangrijke politieke keuzen. De christen-democratie loopt niet weg voor haar verantwoordelijkheid, houdt zich niet op de vlakte en vlucht evenmin in incidentenpolitiek. Politiek mag niet worden teruggebracht tot 'easy listening' op de achtergrond van de economie. Politiek begint en eindigt bij het samenleven van mensen, bij de keuzen over de inrichting en de kwaliteit daarvan. De mensen, hun relaties en gemeenschappen, zijn het kapitaal van de samenleving. Wij willen een beweging op gang helpen. Een beweging die samenhang brengt, en perspectief biedt, aan iedereen; jong en oud, rijk en arm, man en vrouw, allochtoon en autochtoon.

Dat vraagt keuzen; tien strategische keuzen van de christen-democratie:

1. Voor de kwaliteit van samen leven. Staat noch markt kunnen in de plaats treden van een zichzelf organiserende en pluriforme samenleving. Vrijheid en persoonlijkheid komen tot ontplooiing in samenwerking, gemeenschapszin en verantwoordelijkheid voor elkaar: in gezin, familie, wijk, kerk, bedrijf of vereniging. Actieve betrokkenheid is de ruggegraat van samenleving en democratie. Dat vergt een beleid dat verbanden steunt en beschermt. Familie en gezin zijn de basis van het samenle-

ven. Dat vergt familie-, gezinsvriendelijk beleid: door hogere kinderbijslag, door meer mogelijkheden voor zorgverlof en herintreding, door het waarborgen van de zondag als vrije dag voor ontmoeting, bezinning en ontspanning, door invoering van een splitsingstelsel in de inkomensbelasting, door sociale zekerheid die activeert, maar de verantwoordelijkheid in gezinsverband niet in de waagschaal stelt.

2. Voor waardenoverdracht en waardencommunicatie.

Een samenleving zonder waarden is waardeloos. Daarom moet de school van de ouders zijn, schaalvergroting die uniformerend werkt worden tegengegaan en ruimte worden geboden voor kleine scholen of nevenvestigingen. Daarom verdienen omroeporganisaties-met-leden steun, ook op de markt van nieuwe informatietechnieken. Daarom moeten allochtonen inburgeren en volop deelnemen aan de Nederlandse samenleving. Daarom moet er een algemeen verbindend wettelijk toetsingskader voor medische en genetische techniek komen waarin het respect voor het leven voorop staat.

3. Voor leefbare steden en een evenwichtige balans tussen stad en platteland.

Nergens staat de samenleving zo onder druk als in grote steden; nergens staat de omgeving zo onder druk als op het platteland. Steden moeten zo nodig specifiek bevoegd en financieel in staat zijn om de specifieke vraagstukken van de steden zelf op te lossen. Op het platteland moeten agrarische, milieubeschermdende en natuurbeherende functies verweven worden, om zo de niet-commerciële betekenis van natuur en landschap te versterken. De mogelijkheden om de basis van de plattelands-economie te vernieuwen en te versterken worden in een samenhangend beleid maximaal benut.

4. Voor veiligheid.

Kwaliteit van bestaan is ondenkbaar in een onveilige samenleving. Bestrijding van de criminaliteit-in-welke-vorm-dan-ook vergt versterking van politie en justitie, een evenwicht tussen bescherming en handhaving van het recht, en voldoende mogelijkheden om straffen ten uitvoer te brengen (meer cellen). Er ligt ook een eigen taak voor de Europese Unie: een Europese recherche is even hard nodig als Europese strafbepalingen voor grensoverschrijdende delicten. Wat illegaal is, mag niet gedoogd worden; of het nu de drugshandel, de eigen teelt van 'Nederwiet' of illegaal verblijf in Nederland betreft.

5. Voor een dynamische economie waarin iedereen kan participeren.

Gezonde participatie door mensen in de samenleving vereist aanmerkelijk meer banen. Concurrentiekracht, technologische vernieuwing en toekomstgerichte, ondernemende mensen en bedrijven zijn de basis daarvoor. Het arbeidsbestel moet

werk scheppen, niet arbeid uit de markt prijzen. Dat vergt een consequent, meerjarig programma van lastenverlichting op arbeid om belastingen en premies drastisch omlaag te brengen, aan de 'onderkant' van de arbeidsmarkt en daar boven om doorstroming te bevorderen. Dat vraagt ook om een minder stringente indeling en regeling van arbeid en ondernemen en een andere sociale zekerheid.

6. Voor een sociale zekerheid die activeert en niet uitsluit.

Talenten van mensen moeten worden ontwikkeld en benut. Sociale zekerheid moet mensen inschakelen, niet uitschakelen; dat vergt een fundamenteel herontwerp. Uitgangspunt, ook om voor een uitkering in aanmerking te komen, moet zijn dat ieder een meedoet: werkt, actief werk zoekt, scholing volgt. Wanneer de arbeidsproductiviteit beneden het sociaal minimum ligt, vult de overheid het verdiende inkomen aan. Bovenminimale sociale zekerheid wordt de verantwoordelijkheid van werkgevers en werknemers, waar nodig ondersteund door publiekrechtelijke regelingen. Persoonlijke bijverzekering vormt het sluitstuk van maatwerk. De overheid garandeert de inkomensvoorziening voor mensen die geen werk meer kunnen of hoeven te verrichten. Daarom blijft de AOW onverkort gehandhaafd.

7. Voor het duurzaam samengaan van het bewerken en bewaren van de aarde.

Zorg voor het milieu is geen randvoorwaarde voor de economie, maar dient in het hart te staan van produceren en consumeren. Dat vraagt om een andere mentaliteit, nieuwe technologie en andere productieprocessen. Dat vraagt om inventiviteit - van planologie tot infrastructuur, van kustlokaties tot ondergronds bouwen. Het vraagt echter ook beleid dat dit bevordert: door hanteerbare informatie, door de toedeling van verantwoordelijkheden en aansprakelijkheden, door maatregelen die de schaarsten in het milieu een prijs geven, en door verschuiving van de lastendruk van arbeid naar verbruik; niet zozeer het inkomen moet worden belast als wel de besteding ervan.

8. Voor een onbelaste toekomst.

Duurzaam samenleven betekent ook dat de consumptie nu niet wordt betaald met lasten in de toekomst. Daarom is terugdringing van de staatsschuld essentieel. Daarom moet meer worden geïnvesteerd in de infrastructuur: de wegen en dijken, maar vooral ook het onderwijs, het wetenschappelijk en technologisch onderzoek, de veiligheid van de burger. Daarom moeten overheidsuitgaven worden herschikt, zodat recht wordt gedaan aan deze immateriële zaken.

9. Voor een hecht verenigd, effectief Europa.

De Europese Unie is nodig om een antwoord te bieden op grensoverschrijdende

vraagstukken en om eigen identiteit te kunnen behouden. Dat vraagt om een economische, monetaire en politieke Unie die in staat is de markt te ordenen, de munt te waarborgen, en effectief op te treden op het terrein van vrede, veiligheid, politie, justitie, het milieubeleid en het vreemdelingenbeleid. Dat vraagt ook om een Unie die door strikte toepassing van subsidiariteit juist ruimte laat voor nationale diversiteit.

10. Voor een solide overheid.

De overheid moet de samenleving in staat stellen samen te leven. Dat vraagt vaak om minder regels, maar het vraagt niet minder om meer overheid daar waar de samenleving beschermd moet worden of in conflicterende belangen dreigt vast te lopen. Dat vergt een herkenbare overheid, vooral op plaatselijk niveau: met meer armslag en een duidelijke eigen verantwoordelijkheid. Dat vergt een democratische overheid. Niet door te kiezen voor instrumenten die besluiten blokkeren, zoals het corrigerend referendum, maar door actieve betrokkenheid te stimuleren, door levenskrachtige politieke partijen die belangen kunnen integreren, door versterking van vertegenwoordigende organen en door een directere band tussen kiezer en gekozenen. Dat vergt tenslotte een slagvaardige overheid, die in staat is haar publieke functie waar te nemen.

Vanuit een verwarrend en snel veranderend heden tracht de christen-democratie nieuwe wegen naar de toekomst uit te zetten; bruggen te slaan over tegenstellingen die de samenleving bedreigen. Daar is steun en een breed strategisch beraad voor nodig. Deze verkenning en deze keuzen beogen daar een aanzet voor te geven; voor nieuwe wegen, op basis van vaste waarden.

Aan de leden van het CDA

Politiek bedrijven betekent bezig zijn met inhoud. 1995 staat voor ons CDA in het teken van inhoudelijke discussie. Vormgeven aan onze maatschappelijke betrokkenheid. Ieder op zijn eigen plaats. Onze vertegenwoordigers in Europees Parlement, Eerste en Tweede Kamer, in Staten en Raden, zorgen voor de CDA-profilering in de actuele politiek. Nu is er ook het rapport 'Nieuwe wegen, vaste waarden' van het Strategisch Beraad. Onder leiding van prof. dr. F.H.J.J. Andriessen hebben een Centrale Werkgroep en de zes Kernthema's de afgelopen tijd zeer intensief gewerkt aan de totstandkoming van dit rapport. Het rapport biedt een strategische verkenning over het jaar 2000 heen. Ik ben blij met de grote inzet waarmee de leden van het Strategisch Beraad hebben gewerkt en hoop dat het rapport veel aandacht zal krijgen in en buiten onze partij.

De discussie over de middellange en lange termijnvisie van het CDA gaat de hele partij aan. Het bepalen van de koers van de Nederlandse christen-democratie is geen zaak voor enkele prominenten, maar van de hele beweging. Daarom roep ik alle leden op aan deze belangrijke discussie deel te nemen. Niet alleen de inhoud van onze boodschap maar ook de wijze waarop wij de discussie voeren moet toekomstgericht en vernieuwend zijn. De discussie wordt daarom zoveel mogelijk door onze kamerkringen zelf georganiseerd. Nadrukkelijk vraag ik u echter om ook het debat buiten de eigen CDA-kring te zoeken. Een moderne en zich vernieuwende politieke beweging sluit zich niet af. Zet de luiken open en toetst eigen standpunten met de inzichten van anderen. Zoekt ook op lokaal en regionaal niveau het gesprek met geïnteresseerden en maatschappelijke organisaties. De antwoorden van de christen-democratie op de uitdagingen van de een-en-twintigste eeuw zijn die aandacht waard. Per kamerkring zijn er een aantal discussiebegeleiders beschikbaar die de gemeentelijke afdelingen kunnen ondersteunen bij het voeren van discussies. Nadere informatie over de gekozen procedure, het tijdspad en de wijze waarop de discussie over het rapport gevoerd kan worden, treft u elders in dit katern aan.

'Nieuwe wegen, vaste waarden' tracht een samenhangend antwoord te geven op de kansen en risico's waar onze samenleving voor staat. Zoals de spoorweg aan het eind van de negentiende eeuw symbool stond voor de overgang van agrarische naar industriële samenleving, zo staat de chip symbool voor de overgang van industriële naar informatiesamenleving aan het eind van de twintigste eeuw. Opnieuw een overgang. Opnieuw zoeken naar nieuwe wegen. Opnieuw ook de indringende vraag aan de christen-democratie vanuit welke waarden wij deze nieuwe kanteling bezien. Het antwoord op die vraag moet door onze partij in haar volle breedte gedragen worden. Daarom hoop ik dat u allen actief deelneemt aan het voor de toekomst van de christen-democratie zo belangrijke debat.

J.J.M. Helgers
partijvoorzitter

Centrale werkgroep Strategisch Beraad

Leden:

prof.mr. F.H.J.J. Andriessen, (voorzitter)
prof.mr.dr. J.P. Balkenende (secretaris)
mw. prof.dr. M.L. Bemelmans-Vidéc
mr. J.P.H. Donner
prof.mr. H. Franken
prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin (vice voorzitter)
mw. mr. P.C. Lodders-Eiffelich
drs. R.M. Smit
drs. H.H.F. Wijffels

adviseurs:

drs. H. Borstlap
dr. B.R. Bot
mr. J.J.A.M. van Gennip
drs. E. Heerma
J.J.M. Helgers
dr. A. Klink
G. Kolstee (adviseur communicatie)
dr. L.M. van Leeuwen
drs. R.F.M. Lubbers
mw. J.R.H. Maij-Weggen
mw. mr. Y.C.M.T. van Rooy

De Centrale Werkgroep werd bijgestaan door zes Kernthema's, te weten de kernthema's: globalisering en internationalisering, onderwijs en integratie, politiek en bestuur, rechtsstaat en veiligheid, werk en participatie, medisch-ethische zaken.

Het Strategisch Beraad kwam tot stand op initiatief van het Wetenschappelijk Instituut, dat tevens de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de werkzaamheden droeg.

Hoe gaat een discussie over het rapport in zijn werk?

Kamerkring centraal

De kamerkringen organiseren zelf de discussie in hun kamerkring. Daarbij is het mogelijk dat afdelingen in clusters worden ingedeeld. Ieder cluster van afdelingen wordt dan gevraagd een bepaald gedeelte van het rapport extra uit te werken. Ook worden themabijeenkomsten en regionale bijeenkomsten georganiseerd; per kamerkring is de aanpak op de eigen situatie toegesneden. Neem dus gerust als afdeling contact op met uw kamerkringsteunpunt; daar is alle informatie beschikbaar.

Speelregels:

- U kunt aangeven of u het eens bent met de hoofdlijn (die steeds cursief is afgedrukt) en met de gegeven uitwerking daarvan in de paragrafen.
- Als u tegen een bepaalde zienswijze of voorstel bent, wilt u dan aangeven waarom u tegen bent en welk alternatief u voorstelt.
- Bijdragen worden ingeleverd bij het kamerkringsteunpunt. Uw kamerkring geeft aan wanneer uw bijdragen binnen moeten zijn.

Vragen:

2. Nieuwe wegen, Vaste waarden:

Bent u het eens met het geschetste beeld? Zo nee, welke onderdelen ziet u anders en waarom? Welke maatschappelijke ontwikkelingen zouden volgens u nog moeten worden toegevoegd? Heeft dat gevolgen voor de benadering die in de rest van het rapport gekozen wordt? Zo ja, welke?

3. Een 'waarden'volle samenleving

Het hoofdstuk "waarden-volle samenleving" gaat vooral in op de manier waarop mensen met elkaar samenleven en omgaan. Het gaat over waarden, cultuur en identiteit.

Deelt u in hoofdlijnen de geschetste wijze waarop mannen en vrouwen, ouderen en jongeren, gezonden en gehandicapten, allochtonen en autochtonen een plaats in de samenleving zouden moeten krijgen?

* Gezinsbeleid: De betekenis van familie en gezin voor de komende generaties is groot, aldus het rapport. De overheid dient ouders in staat te stellen zorg en werk evenwichtig te verdelen. Stemt u in met de geschetste lijnen, die financieel, wat werktijden betreft en fiscaal die combinatie van zorg voor kinderen en werk mogelijk moeten blijven maken? (zie ook strategische keuze 1)

* Participatie: Het rapport legt maatschappelijke solidariteit uit als het scheppen van mogelijkheden voor participatie in de samenleving voor verschillende groepen. Geen uitsluiting, maar actief beleid om groepen van mensen te betrekken bij de samenleving. Ziet u uitsluiting ook als een belangrijk probleem? Stemt u in met de lijnen zoals geschetst ten aanzien van ouderen, allochtonen, asielzoekers en de bevolking van de grote steden?

* Waardenoverdracht vraagt om de erkenning dat mensen uiteenlopende levensbeschouwingen en meningen hebben, uitdragen en in praktijk brengen. De overheid dient borg te staan voor de mogelijkheden daartoe.

Dit heeft consequenties voor onderwijs, media en de rol van levensbeschouwing in maatschappelijke organisaties en zorginstellingen.

Bent u het eens met de voor het onderwijs geschetste lijn van schaalverkleining en met de mogelijkheden scholen te stichten of aan te passen naar de wensen van ouders?

Stemt u in met de voorkeurskeuze voor omroepverenigingen met leden in plaats van een staatsomroep?

Vindt u dat levensbeschouwelijke instellingen en zorginstellingen op levensbeschouwelijke grondslag eenzelfde positie dienen te hebben als niet-levensbeschouwelijke instellingen? (zie ook strategische keuze 2)

* Een humane medische ethiek is nodig; een ethiek die in het teken staat van de voorrang van het leven voor de dood. Stemt u in met de wijze waarop deze keuze wordt uitgewerkt in deze paragraaf?

4. een veilige samenleving

(zie ook strategische keuze 4)

Dit hoofdstuk gaat over veiligheid in brede zin. Veiligheid van mensen in hun leefomgeving, veiligheid van Nederland in de wereld. Maar veiligheid wordt ook gezien als rechtszekerheid en duidelijkheid over handhaving van wetten en regels.

* Stemt u ermee in dat buurt en publieke domein weer meer ruimte voor gemeenschapsvorming en ontmoeting moeten zijn? Verwacht u dat dit bijdraagt aan de veiligheid van de leefomgeving? Heeft u nog meer concrete suggesties die bijdragen aan de veiligheid van leefomgeving?

* Het rapport stelt dat er meer duidelijkheid moet komen over wat wel en wat niet mag. Er moet een einde komen aan het gedogen van bij de wet verboden praktijken. Als voorbeelden worden genoemd drughandel en aanwezigheid en tewerkstelling van illegalen. Stemt u daarmee in of zijn er terreinen waarop deze lijn volgens u niet geldt?

* Gepleit wordt voor meer pluriformiteit in het strafrecht en het in zekere zin meer ondergeschikt maken van belangen van de verdachte aan de belangen van de rechtshandhaving. Stemt u daarmee in? Waar ligt voor u de grens van de belangen van de verdachte?

5. Participatie door iedereen

(zie ook strategische keuze 5 en 6)

In dit hoofdstuk worden de effecten op de Nederlandse samenleving aangegeven van veranderingen in de internationale economie. Het rapport stelt nieuwe wegen voor in zowel het arbeidsbestel als de sociale zekerheid om inschakeling van mensen te bevorderen.

* De kosten van arbeid, met name in de lagere lonen, moeten omlaag. Het rapport stelt voor om de kosten van arbeid te verlagen en het verbruik van eindige energiebronnen en milieubelastende maatregelen duurder te maken. Daarnaast moeten financieringstekort en staatsschuld verder omlaag om een dergelijke verlaging van arbeidskosten mogelijk te maken.

Verwacht u dat de geschetste lijn meer werk zal opleveren en er tevens toe zal leiden dat werk in de dienstverlening (oppas, huishoudelijke hulp, tuinonderhoud etc.) dat nu 'zwart of grijs' gedaan wordt officieel zal worden?

* Stemt u ermee in dat er meer mogelijkheden moeten komen voor combinaties van zorgtaken, inkomen uit een gedeeltelijke baan en (deel)inkomen via een uitkering? Welke voor- en nadelen ziet u daaraan?

* De sociale zekerheid zal moeten veranderen. Voorgesteld wordt het stelsel zo in te richten dat tegenover een uitkering maatschappelijk nuttige activiteit staat. 'Niemand moet gedwongen worden niets te doen. Zoveel mogelijk mensen moeten geholpen worden iets te doen.' Dat kan zijn een gedeeltelijke baan, gedeeltelijk inkomen uit een eigen bedrijf, zorg voor kinderen of ouderen, scholing. Stemt u met deze hoofdlijn in?

* Sociale zekerheid moet een onderscheid maken tussen mensen die weer op de arbeidsmarkt zouden kunnen terugkeren en zij die dat niet kunnen (ouderen, volledig arbeidsongeschikten). Bent u het daar mee eens? Welke voor- en nadelen ziet u?

6. Een duurzame samenleving

(zie ook strategische keuze 7 en 8)

Doel van een duurzame samenleving is volgens het rapport het herstel van de relatie tussen bewerken en bewaren. Dit hoofdstuk schetst een aantal lijnen om die doelstelling dichterbij te brengen.

* Duurzaamheid en milieubehoud moeten voorop komen te staan, in plaats van randvoorwaarden zijn. Ecologie en economie moeten twee zijden van eenzelfde medaille zijn.

Dat vraagt een verschuiving van lasten naar verbruik, naar vervuiling, naar milieuschaarse goederen. Dat vraagt daarnaast investeringen in milieutechnologie. Bent u het eens met deze lastenverschuiving?

* Op het platteland zullen de agrarische en natuurbehoudende functies steeds meer verworven raken. Dat betekent, volgens het rapport, meer verantwoordelijkheid voor agrarische ondernemers. Hoe denkt u daarover?

* Het milieubeleid van de Europese Unie en de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling moet versterkt worden. Bent u het ermee eens dat daarbij onderlinge verschillen mogelijk zijn die rekening houden met de bijzondere omstandigheden per land, maar dat deze verschillen echter niet moeten leiden tot concurrentievervalsing?

* Bij ontwikkelingssamenwerking blijft armoedebestrijding nodig. Wel zal meer toetsing van projecten op duurzaamheid plaats moeten vinden. Bent u het eens met de stelling dat internationale samenwerking gericht moet zijn op duurzaamheid en participatie op niveau van gemeenschappen van mensen en niet primair op die van hun overheden?

7. Een solide overheid

In een veranderende samenleving zal ook de rol van de overheid aan verandering onderhevig zijn. Dit hoofdstuk geeft aan welke plaats de overheid vanuit de christen-democratische visie in de samenleving heeft. (zie ook strategische keuze 10)

* Onderschrijft u de keuze dat een effectievere Europese Unie nodig is, wil Nederland enige invloed kunnen houden op internationale ontwikkelingen? (zie ook strategische keuze 9)

* Bestuurlijke vernieuwing moet erop gericht zijn dat duidelijker wordt gemaakt wie waarover beslist. Ook moet duidelijk zijn of mensen tegen overheidsbeslissingen in beroep kunnen gaan of niet en zo ja, binnen welke termijn. Onderschrijft u deze keuze en kunt u aangeven op welke terreinen dat vooral geldt?

* Bij bestuurlijke reorganisatie staat initiatief van onderop centraal. Stemt u ermee in dat dit zou mogen leiden tot onderlinge verschillen in bestuursvorm tussen gemeenten of provincies?

Per kamerkring zijn een aantal 'technische discussiebegeleiders' beschikbaar die afdelingen kunnen ondersteunen bij het opzetten en voeren van de discussie binnen de CDA-afdelingen en met het bij de discussie betrekken van maatschappelijke organisaties en geïnteresseerden buiten de afdelingen. Ook van deze personen zijn namen en adressen bij de kamerkringsteunpunten op te vragen.